

Odnos NDH prema rasnim, etničkim i vjerskim skupinama na primjeru "Hrvatskog lista" (1941.-1945.)

Labudić, Andrej

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:112891>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij engleski jezik i književnost, nastavnički smjer, i povijest, nastavnički smjer

Andrej Labudić

Odnos NDH prema rasnim, etničkim i vjerskim skupinama na primjeru „Hrvatskog lista“ (1941.-1945.)

Diplomski rad

doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2020.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Sveučilišni diplomski dvopredmetni studij engleski jezik i književnost, nastavnički smjer, i povijest, nastavnički smjer

Andrej Labudić

Odnos NDH prema rasnim, etničkim i vjerskim skupinama na primjeru „Hrvatskog lista“ (1941.-1945.)

Diplomski rad

Humanističke znanosti, Povijest, Hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

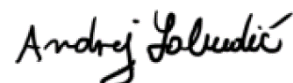
Osijek, 2020.

Izjava

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 15. rujna 2020. g.

Andrej Labudić (JMBAG: 0036484867)

Sažetak

Za vrijeme Travanjskog rata, na dijelu teritorija raspadajuće Kraljevine Jugoslavije uz podršku sila Osovine osnovana je Nezavisna Država Hrvatska, marionetska država u kojoj je političku kontrolu imao ustaški pokret pod vodstvom Ante Pavelića. S obzirom na multietnički i multikonfesionalni karakter države, ustaški je režim primjenjivao različitu politiku prema različitim vjerskim i etničkim skupinama. Prema bosansko-hercegovačkim muslimanima primjenjivana je politika pridobivanja koja se temeljila na tvrdnji da su oni rasno najčišći dio hrvatskoga naroda koji je tijekom specifičnog povijesnog razvoja prihvatio islam. Međutim, politika ustaškog režima naišla je na vrlo ograničen odaziv kod muslimana koji su nerijetko putem rezolucija i zahtjeva upućenih nacističkoj Njemačkoj izražavali nezadovoljstvo ustaškom vlašću. Odnos prema Židovima i Romima bio je znatno drugačiji i određen rasnim zakonima koji su pripadnike ovih dvaju naroda proglasili nearijevcima. Rasno je zakonodavstvo svoj uzor imalo u zakonodavstvu nacističke Njemačke. Nadalje, ustaške su vlasti na poseban način tretirale Srbe unutar svojih državnih granica. Prvobitna ideja bila je pomoću iseljavanja, pokatoličenja i masovnih pokolja izbrisati najveću nacionalnu manjinu koja je činila gotovo trećinu stanovništva. Tijekom vremena, zbog odlaska velikog broja Srba u partizane, čelnici države su djelomično promijenili svoju politiku prema Srbima te ih neuspješno pokušali asimilirati u nacionalni korpus pomoću osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve. Židovi, Romi i Srbi bili su lišeni temeljnih građanskih prava i sloboda, a velik ih je broj stradao u ustaškim logorima smrtima, najviše u Jasenovcu. Odnos vlasti prema bosansko-hercegovačkim muslimanima, Židovima, Romima i Srbima može se pratiti pomoću analize sadržaja *Hrvatskog lista*, proustaških osječkih novina koje su tiskane tijekom Drugog svjetskog rata. Sadržaj ovog dnevnog lista uvelike je bio uvjetovan smjernicama dobivenim od državnih institucija zaduženih za propagandu te se stoga odlikovao iznimnom subjektivnošću, pristranošću te rasnom isključivošću. To se najviše očitavalo u tekstovima koji na razne načine demoniziraju Židove, Rome i Srbe. S druge strane, pokušala se stvoriti slika da su bosansko-hercegovački muslimani bili vjerni ustaškom režimu, iako je realnost bila drugačija. Urednici *Hrvatskog lista* nastojali su oblikovati mišljenje svojih čitatelja u skladu s ustaškom rasnom ideologijom kojoj su ostali dosljedni sve do posljednjeg broja.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, ustaški pokret, rasni zakoni, *Hrvatski list*, propaganda

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Sociološka terminologija.....	2
3. Propaganda.....	3
3.1 Definicija propagande.....	3
3.2 Propaganda i totalitarno društvo.....	4
3.3 Karakteristike propagande i propagandne metode u totalitarnom društvu.....	5
3.4 Propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njen utjecaj na novinarstvo.....	6
4. Povijesne okolnosti – Nezavisna Država Hrvatska.....	8
4.1 Međunarodni odnosi i događaji prije uspostave NDH.....	8
4.2 Uspostava NDH.....	8
5. Odnos vlasti prema bosansko-hercegovačkim muslimanima.....	9
5.1 Političko-ideološka podloga.....	9
5.2 Podrška muslimanskog stanovništva vlastima.....	10
5.3 Oporbena djelatnost muslimanskog stanovništva.....	11
6. Odnos vlasti prema Židovima i Romima.....	13
6.1 Rasno zakonodavstvo.....	13
6.2 Genocid nad Židovima i Romima.....	17
6.2.1 Sudbina Židova.....	17
6.2.2 Sudbina Roma.....	18
7. Odnos vlasti prema Srbima.....	20
7.1 Ideološka podloga netrpeljivosti prema Srbima.....	20
7.2 Pravna i sudska podloga odnosa prema Srbima.....	21
7.3 Iseljavanje i masovni pokolji Srba.....	22
7.4 Pritisak na vjersko opredjeljenje Srba.....	23
7.4.1 Pokatoličenje Srba.....	23
7.4.2 Hrvatska pravoslavna crkva.....	24
8. Realizacija terora – primjer Jasenovca.....	25
8.1 Ustaška nadzorna služba.....	25
8.2 Zakoni o osnivanju logora.....	26
8.3 Sustav koncentracijskih logora Jasenovac.....	28
9. <i>Hrvatski list</i>	29
9.1 O novinama.....	29
9.2 Prikaz bosansko-hercegovačkih muslimana u <i>Hrvatskom listu</i>	31

9.3 Prikaz Židova u <i>Hrvatskom listu</i>	36
9.4 Prikaz Roma u <i>Hrvatskom listu</i>	42
9.5 Prikaz Srba u <i>Hrvatskom listu</i>	44
10. Zaključak.....	50
11. Popis neobjavljenih izvora	51
12. Popis objavljenih izvora	51
13. Popis literature.....	51

1. Uvod

Područje jugoistočne Europe je zbog svog specifičnog povijesnog razvoja te geografskog položaja na dodiru Istoka i Zapada već dugi niz stoljeća obilježeno kontaktom različitih vjerskih i etničkih skupina. Na ovome se prostoru u 11. stoljeću velikim crkvenim raskolom povukla granica između pravoslavlja i katoličanstva, a osmanskim prodorom u 15. stoljeću svoje je mjesto pronašao i islam. Mnogobrojni dugotrajni ratovi kršćanskog i muslimanskog svijeta u narednih nekoliko stoljeća uvjetovali su učestala kretanja različitih etničkih grupa. U okolnostima Drugog svjetskog rata, zahvaljujući podršci nacističke Njemačke i fašističke Italije, na području koje se približno preklapa s današnjim teritorijem Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine, osnovana je Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Nova je država morala odrediti politički odnos prema različitim vjerskim i etničkim skupinama koje su se našle u njenom opsegu. Za oblikovanje toga odnosa od velike je važnosti bio razvoj rasne ideologije tijekom 19. i 20. stoljeća koja je svoj vrhunac doživjela upravo u nacističkim okvirima. Budući da je ustaški režim, koji je rukovodio Nezavisnom Državom Hrvatskom, uvelike ovisio o potpori nacista, kreirao je politiku koju karakterizira rasna i nacionalna isključivost. Cilj je ovoga diplomskog rada, uz pomoć pretežno povijesne, ali i sociološke te psihologijske znanstvene teorije, te praktičnih primjera iz novinskog diskursa, prikazati odnos vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema bosansko-hercegovačkim muslimanima, Židovima, Romima te Srbima. U početnim je poglavljima predstavljena nužna sociološka terminologija te su ukratko pojašnjene metode i ciljevi propagande. Nakon iznošenja međunarodnog i regionalnog povijesnog konteksta, u zasebnim se poglavljima daje povijesni pregled odnosa vlasti prema bosansko-hercegovačkim muslimanima, Židovima, Romima i Srbima te opisuje djelovanje ustaškog logora Jasenovac. U posljednjim se dijelima rada analizira i komentira prikaz ovih grupa u *Hrvatskom listu*, osječkim novinama koji su izlazile tijekom Drugoga svjetskog rata i koje su bile pod kontrolom ustaškog državnog aparata. Brojni su se povjesničari dosada bavili rasnim političkim pitanjima u NDH i njihovi su radovi korišteni pri postavljanju teorijskog okvira ovoga rada. Taj je okvir omogućio temeljitu znanstveno-istraživačku analizu velike baze brojeva *Hrvatskog lista*, čiji je cilj produblivanje razumijevanje metoda rasne diskriminacije na konkretnim lokalnim primjerima.

2. Sociološka terminologija

Prije analize povijesnih procesa i djelovanja vlasti Nezavisne Države Hrvatske u razdoblju od 1941. do 1945. godine prema rasnim, etničkim i vjerskim skupinama nužno je objasniti sociološku terminologiju koja se pojavljuje u naslovu ovog diplomskog rada. Razumijevanje koncepta rase, etniciteta te vjere preduvjet je da se shvati političko i ideološko djelovanje ondašnjih ustaških vlasti.

Pojam rase, iz sociološke perspektive vrlo složen, i pridjevi koji se vežu uz njega često se javljaju u zakonskim odredbama Nezavisne Države Hrvatske. Već od samih početaka znanstvenih teorija rase, krajem 18. i početkom 19. stoljeća, ključno je bilo njihovo iskorištavanje u svrhu opravdanja društvenog poretka. U razdoblju nastanka imperijalnih sila u Europi, rasna ideologija služila je kao opravdanje vlasti nad manje razvijenim narodima i novoosvojenim područjima. Ocem modernog rasizma smatra se grof Joseph Arthur de Gobineau (1816.-1882.) koji je razlikovao tri rase – bijelu (kavkasku), crnu (negroidnu) te žutu (mongoloidnu) – te ujedno naglašavao superiornost bijele rase na razini inteligencije, morala i volje, koja joj je omogućila da proširi svoj utjecaj cijelim svijetom. S druge strane crnu je rasu označio nedostatkom sposobnosti, morala i emocionalne stabilnosti te životinjskim karakterom. Biološke teorije rase, koje su danas potpuno odbačene od strane znanosti,¹ tvrdile su da postoji veza između „fenotipa ili tjelesnih obilježja poput kose i boje kože te genotipa ili genetskih razlika između različitih skupina ljudi“.² Upravo pod utjecajem ideja de Gobineaua i drugih teoretičara znanstvenog rasizma, Adolf Hitler je oblikovao rasnu ideologiju svoje nacističke stranke.³

Za razliku od definiranja rase u kojoj se često koriste biološki argumenti, „eticitet“ ima isključivo socijalni karakter. Etnicitet označava socijalnu koncepciju koja „se odnosi na kulturne običaje i izgled zajednice ljudi, po kojima se oni razlikuju od drugih.“⁴ Važno je primijetiti da se pripadnici dviju etničkih skupina smatraju međusobno kulturno različitim. Obje skupine pojedinačno priznaju različitost one druge skupine. Ova različitost temelji se na ključnim elementima kao što su jezik, povijest i podrijetlo, vjera, stilovi oblačenja i dekoracije. Etnička pripadnost isključivo je društvena pojava koja se oblikuje procesom socijalizacije. Mladi ljudi

¹ Anthony Giddens, *Sociologija*, prev. Rajka Rusan-Polšek (Zagreb: Globus, 2007), 245-246.

² Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, prev. Mirjana Pačić Jurinić, Rajka Rusan-Polšek i Vesna Tomić (Zagreb: Golden marketing, 2002), 200.

³ Giddens, *Sociologija*, 246.

⁴ Isto 246-247.

asimiliraju društvene norme, vjerovanja te način života svojih zajednica. Iako „nema ničeg urođenog u etničkoj pripadnosti“,⁵ mnogi ljudi smatraju upravo etnicitet ključnim dijelom individualnog i skupnog identiteta. Etnicitet se održava kulturnom tradicijom i običajima, no nije statičan te se prema potrebi prilagođava promijenjenim okolnostima.⁶

Posljednji pojam koji je bitno definirati je religija, upravo zato jer su vlasti Nezavisne Države Hrvatske različito tretirale pripadnike različitih vjerskih skupina. Religiju, uz brojna ograničenja, možemo definirati kao „sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetome.“⁷ Iako je vrlo teško iznijeti općeprihvaćenu definiciju religije, u svim varijacijama koncept religije obuhvaća „skup simbola, priziva osjećaj poniznosti i strahopoštovanja, a ti su osjećaji i simboli povezani obredima i ceremonijama u kojima sudjeluje zajednica vjernika.“⁸ U naslovu ovoga završnoga rada koristi se termin „vjerske skupine“ zato što se, bez obzira na određenu semantičku različitost, vjera i religija vrlo često koriste naizmjenično i u istom značenju, najčešće označavajući ono što se podrazumijeva pod širim pojmom religije. O ovome svjedoči i činjenica da *Hrvatska enciklopedija* čitatelja koji želi provjeriti značenje pojma „vjera“ preusmjerava na pojam „religija“.⁹

3. Propaganda

3.1 Definicija propagande

Kako bismo bolje razumjeli način funkcioniranja propagande u *Hrvatskom listu*, predstaviti ćemo nekoliko definicija propagande. Komunikolog i povjesničar Garth S. Jowett te komunikologinja Victoria O'Donnell definiraju propagandu kao „osmišljen, sistematičan pokušaj oblikovanja percepcije, manipuliranja spoznajama i usmjeravanja ponašanja s ciljem postizanja reakcije koja promiče namjeru propagandista.“¹⁰ Američki psiholozi Anthony R. Pratkanis i Marlene E. Turner navode da propagandisti „nastoje približiti primatelje unaprijed određenom stajalištu koristeći jednostavne slike i slogane te igrajući na predrasude i emocije“,¹¹ dok hrvatski psiholog Ivan Šiber propagandom smatra „namjerno i plansko djelovanje na mijenjanje i

⁵ Isto 247.

⁶ Isto 247.

⁷ Slaven Ravlić, ur., *Hrvatska enciklopedija: 9 Pri-Sk*, (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007), 272.

⁸ Giddens, *Sociologija*, 531.

⁹ Slaven Ravlić, ur., *Hrvatska enciklopedija: 11 Tr-Ž*, (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), 441.

¹⁰ Garth S. Jowett i Victoria O'Donnell, *Propaganda and Persuasion*, (Los Angeles: SAGE Publications, 2012), 7.

¹¹ Anthony R. Pratkanis i Marlene E. Turner, „Persuasion and democracy: Strategies for increasing deliberative participation and social change“, *Journal of Social Issues* 52 (1996): 187–205.

kontroliranje stavova radi stvaranja predispozicija za određeni način ponašanja.¹² On naglašava da je propaganda sama po sebi vrijednosno neutralna, ali „djeluje neprimjetnije, dugotrajnije, pa je time izvan neposrednog uvida i kontrole javnosti“.¹³ Tri definicije dijele brojne elemente. Navodi se da propagandisti na sustavan način djeluju na primatelje poruka (u našem slučaju to su čitatelji *Hrvatskog Lista*) kako bi promijenili njihove stavove i percepcije u pravcu koji im odgovara, odnosno u pravcu usmjerenom k unaprijed osmišljenim namjerama. Pri tome ne pridodaju mnogo pažnje na etičnost svojih metoda, kako to implicitno sugeriraju Pratkanis i Turner.

3.2 Propaganda i totalitarno društvo

Nezavisna Država Hrvatska povijesni je primjer fašističke marionetske države. Fašizam se definira kao „krajnje nacionalistička i totalitarna ideologija“,¹⁴ odnosno kao jedna od vrsta totalitarizma, a totalitarizam kao „politički režim utemeljen na sveobuhvatnoj ideologiji i teroru koji kontrolira sva područja ljudskog života.“¹⁵ Politička je kontrola, dakle, u takvim režimima sveobuhvatna, ona prožima sve pore društva, kako bi spriječila razvoj ideja koje se kose sa stavom nositelja političke vlasti. Budući da su nositelji političke vlasti u manjini u usporedbi nad onima kojima vladaju, oni moraju upotrijebiti adekvatne instrumente kako bi utjecali na što veći broj ljudi te na što više područja ljudskog života. U svrhu ostvarivanja tih ciljeva koriste se masovnim medijima, poput radija, filmova, i novina, u čiju skupinu spada i predmet proučavanja ovog rada, *Hrvatski list*. O tome koliko su ustaški dužnosnici bili svjesni važnosti medija kao instrumenata propagande i kontrole društva, svjedoči to da je Nezavisna Država Hrvatska proglašena preko čitanja proglasa na radiju,¹⁶ masovnog medija koji se razvijao 1910-ih i 1920-ih,¹⁷ samo nekoliko desetljeća ranije. Spomenuti proglas, osim što je informativne funkcije, sadrži i propagandne elemente. Navedimo pozivanje na „Božju providnost“ kao na jedan od čimbenika koji je omogućio uspostavu Nezavisne Države Hrvatske, ili korištenje inkluzivne posvojne zamjenice „naša“ ispred „Nezavisna Država Hrvatska“, čime se implicira da vlast ima legitimitet koji u stvarnosti nije

¹² Ivan Šiber, *Politička propaganda i politički marketing*, (Zagreb: Alinea, 1992), 6.

¹³ Isto 7.

¹⁴ „Fašizam“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19048> (posjet 3. 5. 2020).

¹⁵ „Totalitarizam“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61903> (posjet 3. 5. 2020).

¹⁶ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, (Zagreb: Naklada Pavičić, 2002), 59.

¹⁷ „Radio“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51468> (posjet 3.5.2020).

imala.¹⁸ Dakle, ustaški je režim propagandu koristio kao instrument učvršćivanja vlasti od samog začetka države.

3.3 Karakteristike propagande i propagandne metode u totalitarnom društvu

Jedno od temeljnih obilježja totalitarne propagande je stavljanje naglaska na znanstvenost tvrdnji koje se iznose. Hannah Arendt navodi da je opsjednutost znanošću prisutna na Zapadu još od šesnaestog stoljeća, s razvojem matematike i fizike.¹⁹

Druga temeljna karakteristika totalitarne propagande je naglašavanje nepogrešivosti vođe. Ta se nepogrešivost ne temelji na njegovoj inteligenciji, već na pravilnoj interpretaciji trajnih i nepromjenjivih povijesnih i prirodnih sila. Upravo zbog toga je jedna od glavnih briga totalitarnih vođa da se predikcije koje su sami iznijeli i ostvare. Zbog nepogrešivosti vođe, predikcije su imale status proročanstva, i kada bi se „proročanstvo“ ostvarilo, ostvarenje bi se koristilo kao dokaz neminovnosti zbivanja onoga što priroda nalaže, a što je vođa predvidio.²⁰

Totalitarna se propaganda nerijetko bavi temama koje obavlja neka vrsta misterioznosti, društvima poput slobodnih zidara, ili etničkim grupama poput Židovima, te nastoji pobjeći iz realnosti u fikciju. Hannah Arendt smatra da ono što uvjerava mase nisu činjenice, već konzistentnost sustava kojeg su oni dio. Iz te je perspektive propagandno ponavljanje bitno zato jer uvjerava ljude u tu istu konzistentnost.²¹

Budući da je Nezavisna Država Hrvatska egzistirala u ratnim okolnostima, važno je istaknuti neke sastavnice ratne propagande. Ratna propaganda nastoji osigurati uvjete u kojima će doći do projiciranja agresije, a ona je moguća kada se akumulira tolika doza nezadovoljstva da prelazi prag frustrativne tolerancije. Tada „pojedinaac, skupina, pa i čitav narod, budući da su uzroci frustracija zajednički, traži razumijevanje nevolje koja ga je snašla, zahtjeva određenje krivca i njegovu odgovornost.“²² Propaganda je ta „koja označava te krivce, usmjerava nezadovoljstvo ljudi prema njima, odnosno definira društveno dopušten oblik agresije.“²³ Oni koji su proglašeni krivima označavaju se kao drugačiji, a optužuje ih se da su „svojim ponašanjem, urotom, izdajom doveli do postojeće situacije“. Dok je u nacističkoj Njemačkoj mržnja usmjeravana prvenstveno

¹⁸ „Proglas ustaškoga pukovnika Slavka Kvaternika“, *Hrvatski list*, 12. travnja 1941., br. 104 (7164), str. 1

¹⁹ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, (San Diego: Harcourt Brace & Company, 1979), 345-346.

²⁰ Isto 348-349.

²¹ Isto 351-352.

²² Šiber, *Politička propaganda i politički marketing*, 143.

²³ Isto 143.

prema Židovima i boljševicima,²⁴ propagandne strukture Nezavisne Države Hrvatske, uz antisemitsku i antikomunističku usmjerenost, karakterizirala je i ona antisrpska.

3.4 Propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njen utjecaj na novinarstvo

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nekoliko je različitih institucija imalo zadaću kontrolirati medije te oblikovati javno mnijenje. Do listopada 1942. g. u tome je glavnu ulogu imao Državni izvještajni i promičbeni ured (DIPU), koji je djelovao pri Predsjedništvu vlade. U svojoj zadaći cenzuriranja medija, surađivao je s Ministarstvom unutarnjih poslova i Ustaškom nadzornom službom. Jedan od sastavnih dijelova DIPU-a, Odsjek za novinstvo, urednicima je novina davao smjernice kako da pišu, a one su se morale bespogovorno slijediti.²⁵ Novinarima su slane direktive „kako svaku važniju političku stvar treba postaviti, što treba naglasiti i kako se ona mora prikazati.“²⁶ *Hrvatski list* je tako jednom dobio naputak DIPU-a da pad Singapura „treba vrlo opširno komentirati“ te ukazati na „veliki gubitak koje upravo pad Singapura predstavlja za britansko svjetsko gospodarstvo i za položaj vlasti.“ U nastavku se naputka navodi koje kompromitirajuće izjave britanskih dužnosnika i medija treba citirati.²⁷ Drugom prilikom, urednici *Hrvatskog lista* ukoreni su zbog vrijeđanja talijanskih diplomata zato što se prema saveznicima trebalo pisati isključivo pozitivno, odnosno iz prijateljske perspektive.²⁸ Sloboda izražavanja jasno je bila ograničena člankom 17. *Zakonske odredbe o novinarima i novinarskom radu* prema kojoj se neprihvatljivim proglašava „svako pisanje koje vrijeđa čast ili dostojanstvo Hrvata i NDH, kao i pisanje koje je u stanju oslabiti hrvatske narodne redove ili volju hrvatskog naroda za radom u korist i obranu svoje države.“ U obrazloženju navedenog zakona promidžba se po svojoj važnosti izjednačava s vojnim uspjesima na bojištu.²⁹

Koliki je raskorak u propagandnom prikazu realnosti i same realnosti, najbolje svjedoče riječi Ante Pavelića da je zadaća „ustaških dužnosnika, a napose dužnosnika za promičbu, da rade požrtvovno i nesebično na promicanju čiste istine među narodom.“³⁰ Na istom su tragu i riječi proustaškog novinara Vilima Peroša koji tvrdi da je u promidžbi Nezavisne Države Hrvatske „istina jedino i glavno sredstvo, a nepristranost i vjerodostojnost pomoćno su joj sredstvo.“³¹

²⁴ Isto, str. 143.

²⁵ Alan Labus, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, (Zagreb: Plejada, 2011.), 37-39.

²⁶ Isto 40.

²⁷ Isto 41.

²⁸ Isto 40.

²⁹ Isto 53-54.

³⁰ „Poglavnikova rieč dužnostnicima za promičbu“, *Hrvatski list*, 17. ožujka 1944., br. 65 (8130), str. 2.

³¹ „Naša je promičba izgrađena na istini“, *Hrvatski list*, 19. rujna 1943., br. 220 (7981), str. 9.

Posebno je paradoksalno što obje izjave prenosi upravo *Hrvatski list*, u čiju smo se pristranost, nevjerođostojnost i prikriivanje istine uvjerali na prethodnim primjerima.

Nadalje, među urednicima novina bio je prisutan strah od nenamjerne političke pogreške i teških sankcija, što je dovelo do autocenzure. Autocenzura i cenzura te drugi oblici pritiska na novinare u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj rezultirali su subjektivnim, nekritičkim, neuvjerljivim sadržajem novinama, što je opet imalo za posljedicu rašireno nepovjerenje hrvatskih građana prema tisku. Iz praktičnog aspekta, zbog vremena koje zahtjeva cenzura i autocenzura pojavljivali su se i problemi u pravovremenom tiskanju i distribuciji listova. Događalo se tako da su u udaljenije krajeve istog dana stigle i jučerašnji i novi broj novina, što je naravno utjecalo na prodaju, ali i na politički ugled vlasti.³²

Odsjek za novinstvo zapošljavao je i premještao novinare te je određivao sadržaj i opseg novina. Uz sve to, Odsjek je bio zadužen i za predcenzuru tiska te sugeriranje novinarima koji su događaji najvažniji. O svakom je novinaru minuciozno prikupljao osobne podatke do te mjere da je detaljno opisan i fizički izgled novinara. Za novinare koji su imali ambicije profesionalno napredovati, pogodno je bilo da su članovi ustaškog pokreta te Hrvatskog novinarskog društva (HND-a). Propagandi sustav je u praksi institucionalno reformiran tijekom veljače 1943. g. kada je Glavno ravnateljstvo za promičbu (GPR) preuzelo ulogu i zadaće DIPU-a. Istoimeni Odsjek za novinstvo, sada dio GPR-a, imao je iste ingerencije kao i onaj u DIPU-u, odnosno bio je zadužen za cenzorske poslove.³³

Svi oni novinari koji se nisu slagali s ideološkim nazorima ustaškog pokreta vrlo brzo nakon uspostave Nezavisne Drave Hrvatske ispaštali su zbog svojih uvjerenja. Ustaške su vlasti od njih 147 koji su djelovali u Banovini Hrvatskoj samo osamdeset i jednog ocijenili kao podobnog. Dakle, iz profesije su odstranili više od polovice novinara. Posebno su nenaklono gledali na urednike *Jugoslavenske štampe* i *Tipografije*. S druge strane, jedan dio novinara našao se na istoj ideološkoj liniji kao i ustaški pokret, dok je veći dio njih oportuno surađujući s vlastima našao izvore materijalne egzistencije.³⁴

³² Labus, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 51-52.

³³ Isto 39-42.

³⁴ Isto 45-46.

4. Povijesne okolnosti – Nezavisna Država Hrvatska

4.1 Međunarodni odnosi i događaji prije uspostave NDH

Sudbina ustaškog pokreta pod vodstvom Ante Pavelića bila je usko vezana uz europske međunarodne odnose te posebno međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije. U razdoblju između dvaju svjetskih ratova svijet se polarizirao na dva bloka. Jedan su predstavljale fašističke Italija i Njemačka, kojima se pridružio militaristički Japan, a drugi zemlje zapadne demokracije, na čelu s Velikom Britanijom, Francuskom i Sjedinjenim Američkim Državama. Brojne međunarodne krize eskalirale su 1. rujna 1939. g. kada je Njemačka napadom na Poljsku prešla granicu tolerancije Velike Britanije i Francuske, te tako započela Drugi svjetski rat.³⁵

Jugoslavija se našla na Hitlerovu putu uoči njemačkih priprema napada na SSSR zato jer je Hitleru bilo važno osigurati južno krilo istočnog bojišta. Kako bi to učinio, morao je, uz osvajanje Grčke, vezati Jugoslaviju uz sile Osovine. Nakon snažnog diplomatskog pritiska, 25. ožujka 1941. g. Jugoslavija je pristupila Trojnom paktu na temelju ugovora koji su u Beču potpisali predsjednik jugoslavenske vlade Dragiša Cvetković te ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković. Međutim, grupa časnika povezana s britanskom obavještajnom službom, na čelu s Dušanom Simovićem, 27. ožujka 1941. g. izvršila je puč, zbacila vladu Cvetković-Maček te uklonila namjesništvo. Hitler je žustro reagirao te naredio pripremu plana napada na Jugoslaviju, poznatog kao *Pothvat 25*. Napad na Jugoslaviju započeo je 6. travnja 1941. g., a zahvaljujući neorganiziranosti jugoslavenske vojske i nadmoći napadača, Jugoslavija je kapitulirala već 17. travnja 1941. g. Nekoliko dana prije kapitulacije, na prostoru Jugoslavije nastala je nova marionetska fašistička država, Nezavisna Država Hrvatska.³⁶

4.2 Uspostava NDH

Za vrijeme ulaska njemačkih trupa u Zagreb, 10. travnja 1941. g., Slavko Kvaternik je na Radio Zagrebu pročitao proglas o uspostavi NDH, u ime poglavnika Ante Pavelića. Sve je ovo bilo izvršeno u prisustvu i u dogovoru s opunomoćenikom vlade Trećeg Reicha, Edmundom Veessenmayerom.³⁷ Zanimljivo je primijetiti da Ante Pavelić nije bio prvi izbor njemačkih vlasti. Isti je taj Edmund Vessenmayer nakon beogradskog puča imao zadaću nagovoriti Vladka Mačeka

³⁵ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 53.

³⁶ Isto 54-56.

³⁷ Ivo Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, (Zagreb: Jutarnji list, 2008), 369.

da preuzme vodstvo samostalne Hrvatske. No, budući da je Maček odbio ponudu nacista, Nijemci su se okrenuli domovinskoj ustaškoj skupini organiziranoj oko Slavka Kvaternika.³⁸ Pavelić je za vrijeme uspostave Nezavisne Države Hrvatske bio u Italiji, te je tek 16. travnja stigao u Zagreb. Tada je formirao prvu vladu, a tituli „poglavnik“, koju je uzeo već 1932. g., dodao „NDH“ te tako postao „poglavnik NDH“. U novoj je državi zauzeo mjesto premijera te je kraći vremenski period obnašao i dužnost ministra vanjskih poslova.³⁹ U vrijeme uspostave Nezavisne Države Hrvatske na državnom je području živjelo 6 milijuna stanovnika – najviše Hrvata, njih 3,5 milijuna, zatim 1,8 milijuna Srba te 700 000 Muslimana.⁴⁰

Prva je vlada Nezavisne Države Hrvatske, imenovana direktno od Ante Pavelića, položila prisegu pred predstavnicima triju različitih vjerskih skupina. Bili su to katolički župnik iz Kustošije, Vilim Cecelja, zatim zagrebački muftija Ismet Muftić te evangelički biskupski vikar u Zagrebu Michael Backer.⁴¹ Izostavljanje predstavnika pravoslavne crkve prilikom prisega, pogotovo srpske autokefalne, prvi je nagovještaj diskriminacijske politike ustaških vlasti.

5. Odnos vlasti prema bosansko-hercegovačkim muslimanima

5.1 Političko-ideološka podloga

Korpus muslimanskog stanovništva na prostoru Bosne i Hercegovine imao je vrlo važno mjesto u nacionalnoj politici i propagandi Nezavisne Države Hrvatske. Ta se politika najbolje očitava u riječima Mile Budaka, tadašnjeg ministra bogoštovlja i nastave, koji za NDH tvrdi da je „država dviju vjera: islamske i katoličke, koje su apsolutno ravnopravne i koliku autonomiju bude imala jedna, imat će je i druga.“⁴² Isti političar, još 1934. g., u svojoj knjizi *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu* tvrdi „da su bosanski muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati.“⁴³ Nadalje, istoga dana kada je proglašena Nezavisna Država Hrvatska, 10. travnja 1941. g., zamjenik poglavnika Slavko Kvaternik proglasom naslovljenim „BRAĆO MUSLIMANI!“ obraća se bosansko-hercegovačkim muslimanima, govoreći da su oni

³⁸ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 58-59.

³⁹ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 370.

⁴⁰ Slavko Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, (Zagreb: Fraktura, 2016), 40.

⁴¹ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 66.

⁴² *Hrvatski narod*, 15. kolovoza 1941. Citirano prema: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, (Zagreb: Liber, Školska knjiga, 1978), 199.

⁴³ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, (Zagreb: Liber, Školska knjiga, 1978), 196-197.

„najkorjenitiji i najplemenitiji dio velikoga junačkoga Hrvatskog Naroda...“⁴⁴ Iz ovih se riječi visokih ustaških dužnosnika jasno vidi da su vlasti NDH aktivno provodile politiku pridobivanja muslimana. Muslimani su nazivani „cvijetom hrvatskog naroda“, a Bosna „srcem Hrvatske.“⁴⁵

Ovakav se pristup nazirao još 30-ih godina 20. stoljeća u političkom stajalištu Pavelića i ustaškog pokreta prema ulozi Bosne i Hercegovine u budućoj samostalnoj hrvatskoj državi. Prema njima je ta država bila nezamisliva bez prostora Bosne i Hercegovine, a ideološka podloga takvoj ideji bila je tvrdnja da je ona pretežito naseljena hrvatskim stanovništvom. Kako bi ta tvrdnja imala osnove, moralo se promovirati hrvatstvo bosanskih muslimana. Nacionalna pripadnost muslimana postala je problematična već za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, kada su postajale prosrpska, prohrvatska te autonomaška koncepcija rješenja tog pitanja. Ustaške su vlasti na čelu s Pavelićem, koji je politički potjecao iz Hrvatske stranke prava, ponavljale tvrdnju utemeljitelja pravaša Ante Starčevića koji je muslimane okarakterizirao kao najčisti dio hrvatskog naroda,⁴⁶ smatrajući da „Muhamedovci Bosne i Hercegovine, s turskom, s muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima.“⁴⁷ Na Antu Starčevića poziva se u već spomenutom proglasu i Slavko Kvaternik, kada kaže da je dr. Ante Starčević u muslimanima vidio „najbolji dio hrvatskog naroda i najljepši zalag naše sretne budućnosti.“⁴⁸

5.2 Podrška muslimanskog stanovništva vlastima

Bitno je shvatiti da su ustaške vlasti imale samo usku podršku muslimanskog stanovništva, a ne podršku širokih narodnih masa. Široki su slojevi burne događaje raspada Kraljevine Jugoslavije i uspostave Nezavisne Države Hrvatske dočekali s neizvjesnošću. Stoga su isprva djelovali rezervirano i politički pasivno. Otvorenu podršku NDH iskazivale su tek određene društvene skupine kao što su bile grupacije bivših građanskih prohrvatski orijentiranih političara, pojedinci koji su u podršci novim vlastima imali osobni interes, kao i poneki intelektualci muslimani. Pavelić je nekima od njih namijenio vrlo visoke funkcije u upravnom aparatu NDH. Znakovito je da je sve do kraha Nezavisne Države Hrvatske pozicija potpredsjednika vlade bila

⁴⁴ Petar Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, (Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995), 135.

⁴⁵ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 379.

⁴⁶ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 197.

⁴⁷ A. Starčević: *Izabrani spisi*, priredio Blaž Jurišić, (Zagreb, 1943), 430. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 197.

⁴⁸ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 135.

rezervirana upravo za muslimana.⁴⁹ Tu je funkciju u prvoizabranoj vladi obnašao Osman Kulenović, a potkraj 1941. g. zamijenio ga je Džafer Kulenović, nekadašnji prvak Jugoslavenske muslimanske organizacije.⁵⁰ Uz braću Kulenović, značajne položaje u NDH zauzimali su i Mehmed Alajbegović, ministar vanjskih poslova, Ademaga Mešić, doglavnik, te Hakija Hadžić,⁵¹ prvotno ustaški povjerenik u Sarajevu. Važno je navesti da su predstavnici Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), na čelu s Džaferom Kulenovićem, 14. kolovoza 1941. u audijenciji kod Ante Pavelića javno izrazili podršku ustaškom režimu.⁵²

5.3 Oporbena djelatnost muslimanskog stanovništva

Iako je određenim postupcima ustaški režim nastojao pridobiti muslimansko stanovništvo na svoju stranu, on je naišao tek na malobrojan i ograničen odaziv muslimana, onih koji su se u nacionalnom pogledu osjećali Hrvatima te stoga prišli ustaškom pokretu. Nasuprot njima su stajali pristaše nekadašnje Samostalne demokratske stranke, poput dr. Zaima Šarca, Smaila Ćemalovića i dr., koji su od početka bili protuustaški i protunjemački orijentirani.⁵³ Uskoro su do izražaja došli znakovi nezadovoljstva i oporbena djelovanje ostalih dijelova muslimanskog stanovništva.

Budući da je ustaški režim karakterizirala pravna nesigurnost, muslimani su strahovali za vlastitu egzistenciju i s nepovjerenjem gledali na ustašku naklonost prema njima. Teror i masovni pokolji ustaškog režima nad srpskim stanovništvom diljem Bosne i Hercegovine u kojem su sudjelovali i ustaše muslimani, negativno su se odrazili na ostale muslimane koji su izražavali negodovanje te strah od osвете. Strahovali su za vlastiti život te imovinu. Uistinu, ubrzo su uslijedili četnički pokolji muslimanskog stanovništva koji su pokazali da strah nije bio neopravdan. U izvještaju Glavnog stožera domobranstva može se iščitati da se muslimani protive sustavnom istrebljenju Srba, te da se boje da će se isti postupci kasnije primijeniti i na njih.⁵⁴

Polako je raslo raspoloženje otvorenog protesta muslimana protiv terora nad Srbima i ono se manifestiralo u akcijama uglednih građana. Posljednjih mjeseci 1941. godine u nekoliko gradova Bosne i Hercegovine objavljene su takozvane muslimanske rezolucije čiji su potpisnici bili predstavnici pojedinih muslimanskih organizacija, istaknute osobe muslimanskog javnog

⁴⁹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 198-199.

⁵⁰ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 83.

⁵¹ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 379.

⁵² Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 199.

⁵³ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 211.

⁵⁴ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 200-201.

života. Prvo je 14. kolovoza u Sarajevu, tijekom godišnje skupštine organizacije El-Hidaje u rezoluciji izražen protest protiv masovnih ustaških zločina te se skupština ogradila od onih muslimana koji su sudjelovali u istim tim zločinima, pozvavši sve muslimane da se u svojstvu vjernika klone svakog nasilja, a vlasti NDH da omoguće red i sigurnost. Ubrzo su se zasebne rezolucije donijele u Prijedoru, na konferenciji Vakufskog povjerenstva, u Sarajevu, nakon sastanka glavnog odbora El-Hidaje, muslimanskih društava i javnih radnika, u Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini i Tuzli. Ove su rezolucije bilo istovremeno uručivane visokim ustaškim uglednicima, prvenstveno muslimanima kao što su braća Kulenović, ali i običnom muslimanskom stanovništvu. U rezolucijama se, uz već navedeni protest i ograđivanje od ustaških zločina protiv Srba, traži prestanak vjerske netrpeljivosti i pravo na život i imovinu svim građanima, bez obzira kojoj vjeri pripadali.⁵⁵

Među muslimana koji su inicijalno prihvatili NDH, ali nisu bili u potpunosti zadovoljni kasnijim razvojem situacije, pojavila se zasebna grupacija koja se zalagala za autonomni položaj Bosne i Hercegovine. Početkom 1942., u situaciji kada se dobar dio snaga Narodnooslobodilačkog pokreta premješta u Bosnu, među određenim uglednim muslimanima, tj. poslovnim ljudima, intelektualcima i vjerskim dužnosnicima, poput Uzeira Hadžihasanovića, Muhameda Pandže i dr., javila se ideja o formiranju muslimanskih oružanih snaga. Nakon što je vodeću ulogu u tome djelovanju preuzelo društvo El-Hidaje, poslana je delegacija Anti Paveliću s zadaćom prikaza teškoća s kojima se muslimani svakodnevno nose i zahtjevom da se takvo stanje promjeni. Budući da nisu bili zadovoljni Pavelićevim obećanjima, okrenuli su se Njemačkoj, tada još uvijek vjerujući u njemačku pobjedu. Stoga su 1. studenog 1942. Hitleru uputili tzv. *memorandum* u kojem su predložili da se osnuje Župa Bosna, zasebna političko-administrativna jedinica koja bi imala sjedište u Sarajevu, a na čijem bi čelu bio šef imenovan od Hitlera osobno. Nadalje, zatraženo je osnivanje *Bosanske straže*, posebne bosansko-muslimanske legije, te odlazak ustaških jedinica s prostora Župe Bosne. Ovaj memorandum predstavlja novu razinu suprotstavljanja muslimana ustaškom pokretu jer je svojim sadržajem mnogo radikalniji i otvoreniji od rezolucija izraženih krajem 1941. godine. Međutim, njemačke vlasti nisu imale interesa ispuniti glavne političke zahtjeve muslimana, te su memorandumu poklonili tek ograničenu pažnju u smislu djelomičnog ispunjenja vojnih zahtjeva. Ovo se ostvarilo u obliku 13. SS dobrovoljačke bosansko-hercegovačke brdske divizije koja je osnovana u svibnju 1943. godine. Od svibnja sljedeće godine

⁵⁵ Isto 201-202.

bila je poznata i kao „Handžar-divizija“, činilo ju je 60% muslimana te 40% Nijemaca, a korištena je u borbama protiv partizana.⁵⁶

Na temelju svega može se zaključiti da je proustaška grupa muslimana koja je podržavala ustaški režim ostala u manjini, osamljena i izolirana, a da se mišljenje većine muslimanskog stanovništva može iščitati iz navedenih muslimanskih rezolucija. Tijekom vremena jačao je i muslimanski autonomaški pokret te onaj muslimanski element koji je išao u pravcu narodnooslobodilačke borbe, imajući svoje vođe među komunistima muslimanima.⁵⁷

6. Odnos vlasti prema Židovima i Romima

Odnos vlasti prema Židovima i Romima stavljen je pod zajedničko poglavlje zato što je odnos prema obama narodima bio određen rasnim zakonodavstvom, tj. zakonskim odredbama o rasnoj pripadnosti.⁵⁸ Samim time on se kvalitativno znatno razlikuje od odnosa prema bosansko-hercegovačkim muslimanima ili od odnosa prema Srbima unutar granica Nezavisne Države Hrvatske.

6.1 Rasno zakonodavstvo

Ustaški je režim, po uzoru na naciste, od početka radio na tome da stvori „čisti hrvatski životni prostor“, a na tome su mu se putu osim Srba, našli i Židovi te Romi. Za svoj je teror ustaški režim nastojao stvoriti određenu pravnu podlogu, koja se najbolje ocrtava u zakonskim odredbama koje je potpisivao poglavnik.⁵⁹

Već 17. travnja, dan nakon Pavelićeva povratka u domovinu, izdana je *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, prva u nizu odredaba koje će odrediti odnos novonastale države prema svima nepodobnima. Ova odredba nije eksplicitno usmjerena protiv Židova i Roma, već protiv onoga „tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti...“⁶⁰ Oni tada postaju „krivcem zločina veleizdaje“ te ih očekuje „kazna smrti.“⁶¹ Istom se odredbom ovlašćuje ministra pravosuđa da osnuje „izvanredne narodne sudove od tri osobe, koji imaju suditi hitnim

⁵⁶ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 211-215.

⁵⁷ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 202.

⁵⁸ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 381.

⁵⁹ Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, (Zagreb: Globus, 1983), 117.

⁶⁰ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 149.

⁶¹ Isto 149.

postupkom.⁶² Svjesno upotrebljavanje sintagmi poput *čast ili životni interesi hrvatskog naroda* ostavlja vrlo širok prostor onima koji taj zakon trebaju provesti u djelo te su se stoga mnogi našli na udaru režima. Ustanovljavanje izvanrednih sudova samo je dodatno pomoglo zaobilaženje redovne pravne procedure.

Već sutradan, 18. travnja, poglavnik je proglasio *Zakonsku odredbu o sačuvanju hrvatske narodne imovine* u kojoj se eksplicitno spominju Židovi, a kojom se proglašavaju ništavnim „svi pravni poslovi između Židova međusobno i Židova i trećih osoba sklopljenih dva mjeseca prije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske... ako vrijednost pravnog posla prelazi iznos od 100 000 dinara, i ako ih naknadno ne odobri ministar pravosuđa“.⁶³ Sve točke ove zakonske odredbe usmjerene su isključivo na Židove, što možemo smatrati prvim otvorenim iskazom rasizma u jednoj zakonskoj odredbi. Ona je za cilj imala materijalno oslabiti Židove te ih upozorava na njihov novi položaj u društvu.

30. travnja 1941. godine bio je tragičan dan za Židove koji su se zatekli na području netom osnovane NDH. U *Narodnim novinama* toga su dana objavljene tri vrlo bitne zakonske odredbe, a samim objavljivanjem odmah su stupile na snagu, kako je naglašeno u tekstu odredbi.⁶⁴

Prva od triju odredaba bila je *Zakonska odredba o državljanstvu* kojom su određeni uvjeti za posjedovanje državljanstva Nezavisne Države Hrvatske te privilegije koje taj položaj sa sobom nosi. Značajna je *Točka 2.* ove odredbe u kojoj se jasno navodi da je državljanin „državni pripadnik arijskog podrijetla, koji je svojim držanjem dokazao, da nije radio protiv oslobodilačkih težnji hrvatskoga naroda.“ Ključna sintagama, *arijsko podrijetlo*, precizno i opširno je objašnjena u drugoj po redu proglašenoj odredbi, *Zakonskoj odredbi o rasnoj pripadnosti*.

Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti u sedam točaka objašnjava rasnu pripadnost i potrebne uvjete da bi se nekoga moglo smatrati arijcem ili nearijcem. Osoba arijskog podrijetla je definirana kao osoba „koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe.“⁶⁵ Ovo se podrijetlo kod katolika dokazivalo „krsnim (rodnim) i vjenčanim listom predaka prvog i drugog koljena (roditelja te djedova i baka).“ Za pripadnike islamske vjerske zajednice bilo je potrebno „posvjedočenje dvojice vjerodostojnih

⁶² Isto 149.

⁶³ Isto 149.

⁶⁴ Isto 160-164.

⁶⁵ Isto 160.

svjedoka, koji su poznavali njihove pretke, da među njima nema osoba nearijskog podrijetla.“⁶⁶ Situacija je bila jasna za osobe koje su u drugom koljenu imale samo jednog pretka koji je Židov ili drugi europski nearijac. Takve osobe prema *Točki 2.* „izjednačuju se obzirom na stjecanje državljanstva s osobama arijskog porijekla.“⁶⁷ Puno je složenije bilo priznavanje arijskog podrijetla za osobe koje su u drugom korijenu imali dva pretka Židova. Oni su mogli biti izjednačeni s arijevcima ukoliko ih ne isključuju odredbe iz *Točke 3.*, podtočke 2., u kojoj se, primjerice, navode osobe koje za bračnog druga imaju Židova ili pak nezakonita djeca s Židovom rođena poslije 31. siječnja 1942. godine. S druge strane, „osobe koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi“ jednoznačno su definirane kao Židovi, s tim da „djedovi i bake vrijede kao Židovi, ako su mojsijeve (sic) vjere ili su se u toj vjeri rodili.“⁶⁸ Zanimljivo je da je Pavelić, prema *Točki 6.*, sebi ostavio mogućnost i prostora da prizna sva prava osobama nearijskog podrijetla i njihovim bračnim supružnicima ako „su se prije 10. travnja 1941. iskazale zaslužnima za Hrvatski (sic) narod, napose za njegovo oslobođenje“.⁶⁹ Ovdje se jasno vidi da je Pavelić već tada bio svjestan da si mora ostaviti pravne osnove da pomiluje neke svoje poznanike i prijatelje.

I dok velik dio ove zakonske odredbe analizira i određuje status Židova, Romima je posvećena jedna jedina rečenica u četvrtoj točki odredbe: „Kao Ciganin u smislu ove zakonske odredbe vrijedi osoba, koja potječe od dvaju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi.“⁷⁰ Pavelić je vrlo vjerojatno bio svjestan da će se s Romima moći obračunati znatno lakše nego sa Židovima, uzimajući u obzir njihov izrazito marginaliziran društveni položaj te raširenu neobrazovanost. Upravo im zato posvećuje tek jednu rečenicu ovoga zakona, ali rečenicu koja je svojim sadržajem znatno oštrija nego one koje su se ticale Židova. Sve osobe koje se u drugom koljenu imale dva Roma kao pretka, bile su označene kao Romi. Kako je već analizirano, ovo nije bio slučaj kod Židova, gdje su pojedinci mogli biti izjednačeni s arijcima čak i ako bi imali dva pretka drugog koljena koji su bili Židovi.

Pavelić i Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, na čiji su prijedlog i donesene zakonske odredbe, išli su toliko daleko da su osnovali „rasnopolitičko povjerenstvo koje donša mnijenja i

⁶⁶ Isto 160.

⁶⁷ Isto 160.

⁶⁸ Isto 161.

⁶⁹ Isto 161.

⁷⁰ Isto 161.

prijedloge o svim dvojbenim slučajevima rasne pripadnosti.⁷¹ O ovim dvojbenim slučajevima konačnu bi odluku donosilo Ministarstvo unutarnjih poslova.⁷²

Treća zakonska odredba proglašena toga dana naslovljena je kao *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda*. Tom se odredbom jasno zabranjuje „brak Židova i inih osoba, koje nisu arijskog podrijetla s osobama arijskog podrijetla“.⁷³ Isto je tako zabranjen i brak dviju osoba koje imaju jednog pretka drugog koljena koji je Židov ili drugi europski nearijac. Propisana su i tri slučaja u kojima su potrebne posebne dozvole za brak u raznim kombinacijama u kojima se spominju Židovi i Romi. Također je eksplicitno zabranjen „zločin oskrvuća rase“ koji podrazumijeva „izvanbračno spolno općenje Židova ili ine osobe, koja nije arijske krvi, sa ženskom osobom arijskog podrijetla“.⁷⁴ Anulirane su promjene židovskih prezimena poslije 1. prosinca 1918. godine, a nearijevcima je zabranjeno i isticanje bilo kakvih hrvatskih nacionalnih simbola.⁷⁵ U svim ovim rasnim odredbama jasno se vidi da su Pavelić i ustaško vodstvo strahovali od „onečišćenja“ rasno čiste hrvatske nacije, čvrsto se nadovezujući na nacističku rasnu ideologiju.

Nedugo nakon rasnih zakona, 5. lipnja 1941., stupila su na snagu dva zakona koja su ograničila ekonomsko djelovanje Židova. Prema *Zakonskoj odredbi o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća* svaki je Židov bio dužan u roku od 20 dana „prijaviti ministarstvu narodnog gospodarstva, uredu za obnovu privrede, svoju imovinu.“⁷⁶ Onima koji se ne bi pokorili ovoj naredbi bila je predviđena kazna od jedne do deset godina zatvora i oduzimanje iste te imovine. Nadalje, država si je dala pravo „dalje voditi, dati u zakup, prodati ili likvidirati u korist državne blagajne“⁷⁷ poduzeća koja je zaplijenila prema ovoj zakonskoj odredbi. Vlasti su očito pretpostavile da će u provođenju zakonske odredbe, kojom je država istovremeno ekonomski oslabila Židove, a sebi priskrbila izvor velike novčane zarade, biti određenih otpora od strane običnih građana pa je istoga dana donijela i *Zakonsku odredbu o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka* u kojoj je, pod prijetnjom od jedne do pet godina zatvora, strogo zabranjeno prikrivanje židovskog imetka i sklapanje pravnih poslova za Židova.⁷⁸

⁷¹ Isto 161.

⁷² Isto 161.

⁷³ Isto 163.

⁷⁴ Isto 163.

⁷⁵ Isto 163.

⁷⁶ Isto 195.

⁷⁷ Isto 197.

⁷⁸ Isto 195.

Ante Pavelić napustio je Zagreb 6. svibnja 1945. te je nakon nekog vremena preko Austrije i Italije privremenu sigurnost pronašao u Argentini.⁷⁹ Međutim, za razliku od Adolfa Hitlera koji se do svoje smrti ni privatno ni službeno nije odricao svojih tvrdih antisemitskih stajalištima, Pavelić je 3. svibnja 1945. potpisao *Zakonsku odredbu o izjednačavanju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost* u kojoj se navodi da proglašenjem ove odredbe u Narodnim novinama „prestaje među pripadnicima Nezavisne Države Hrvatske svako razlikovanje prema rasnoj pripadnosti.“⁸⁰ Ukinute su tako „sve zakonske odredbe, prema kojima se pripadnici Nezavisne Države Hrvatske razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi, izdani na temelju tih zakonskih odredbi.“⁸¹ Radi se očito o pokušaju odricanja i ograđivanja od odgovornosti u bezizlaznoj situaciji kada je slom NDH bio neminovan.

6.2 Genocid nad Židovima i Romima

Rasni zakoni od 30. travnja 1941. g. poslužili su kao osnova za sve protužidovske i proturomske mjere koje su u narednom periodu poduzimale vlasti NDH. Ubrzo su te iste vlasti prihvatile nacističko zakonodavstvo, ponegdje i sa znatnim zaoštavanjem.⁸²

6.2.1 Sudbina Židova

Nevenko Bartulin izdvaja tri glavne optužbe ustaških vlasti na račun hrvatskih Židova. One ih optužuju da su u međuratnom periodu „kontrolirali hrvatsku ekonomiju, iskorištavali hrvatske seljake te iskvarili umjetnost, glazbu i javni moral.“⁸³ O stavu ustaških vlasti puno govore riječi Andrije Artukovića, ministra unutarnjih poslova, koji u članku objavljenom u ustaškom glasilu *Hrvatski narod* 1942. godine Židove opisuje kao „nezasitne i otrovne parazite“ koji u suradnji s komunistima i slobodnim zidarima nastoje potkopati „obiteljski život, vjeru, moral, civilizaciju i mlade“ hrvatske nacije. Artuković odluku NDH da riješi „takozvano židovsko pitanje“ opravdava nužnošću obrane hrvatskog naroda od međunarodnog židovstva.⁸⁴

⁷⁹ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 371.

⁸⁰ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 348.

⁸¹ Isto 348.

⁸² I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 378.

⁸³ Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, (Leiden: Brill, 2014), 218.

⁸⁴ „Izvršivanje zakona u slovu i duhu dužnost je svih službenika unutarnje uprave“, *Hrvatski narod*, 26 veljače 1942., str. 3. Citirano prema: Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, (Leiden: Brill, 2014), 220.

Ivo Goldstein navodi da su u prva tri mjeseca postojanja NDH „Židovi [...] izgubili državljanstvo, naređeno im je nošenje žute trake, izbacivani su iz stanova i kuća, oduzimana su im poduzeća i druga imovina, donesene su uredbe o upućivanju u logore u kojima će velika većina biti ubijena.“ Isti autor navodi da je samo oko 9000 Židova, od njih ukupno 40 000 na teritoriju NDH prije rata, doživjelo kraj rata. Najveći ih se dio, najmanje 7000 spasio bijegom u partizane ili u talijansku okupacijsku zonu i Italiju. Talijani nisu ubijali niti prepuštali Židove nacistima, iako su ih diskriminirali. Oko 1000 ih se vratilo iz raznih koncentracijskih logora, a samo je nekoliko stotina uspjelo preživjeti ostavši na okupiranom području. Uspjeli su to pretežno potkupljivanjem ustaških dužnosnika, osobnim i obiteljskim vezama, mješovitim brakovima te zauzimanjem Katoličke crkve. Već do proljeća 1942. preko 60% Židova bilo je ubijeno ili deportirano, a u kolovozu 1942. i svibnju 1943., u suradnji Nijemaca i ustaške policije, više od 5000 preostalih Židova iz NDH bilo je deportirano u nacističke logore smrti koji su bili raspoređeni diljem tada okupirane Poljske.⁸⁵

6.2.2 Sudbina Roma

U brojnim europskim zemljama tijekom Drugog svjetskog rata pristupilo se rješavanju takozvanog „ciganskog pitanja“. Ovo razdoblje netrpeljivosti prema Romima, zbog njihove različitosti u stilu i načinu životu, doživjelo je svoje manifestacije i na prostoru NDH.⁸⁶ Nakon što su 30. travnja 1941. g. doneseni rasni zakoni, u kojima su Romi jasno definirani, vlasti NDH pristupile su popisivanju Roma prema odredbi Ministarstva unutarnjih poslova NDH donesenoj 3. srpnja 1941.⁸⁷ Zbog ratnih neprilika, vlasti su odustale od kolonizacije Roma, a okrenule su se sustavnoj deportaciji Roma u Jasenovac, koja je određena odredbom Ustaške nadzorne službe od 19. svibnja 1942.⁸⁸ Ta je odredba, potvrđena od Ravnateljstva za javni red i sigurnost, izdana svim župskim redarstvenim oblastima, a naređuje da „moraju biti pokupljeni svi Cigani na području svojih kotareva i zatim predani kotarskim oblastima.“⁸⁹ Lažnim obećanjima o navodnoj kolonizaciji u „cigansku državu“, vraćanju u Rumunjsku ili odlasku na rad u Sloveniju vlasti su nastojale minimalizirati otpor Roma pri realizaciji deportacija u Jasenovac. Većina je poslušno slijedila upute ustaša vjerujući kako idu na mjesto gdje će moći mirno živjeti, dok se samo dio

⁸⁵ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 378-380.

⁸⁶ Danijel Vojak, Bibijana Papo i Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, 2015), 19.

⁸⁷ Isto 29-30.

⁸⁸ Isto 31-34.

⁸⁹ Narcisa Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, (Jasenovac-Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003), 41.

opirao.⁹⁰ Najveći dio Roma stigao je u Jasenovac između svibnja 1942. i kraja ljeta iste godine, i u istom je tom periodu veliki dio njih ubijen. Nekolicina njih preživjela je do ljeta 1945. jer su logorskim vlastima pomagale pri ubijanju i pokapanju logoraša.⁹¹ Romi su prvotno smješteni u napušteno selo Uštica nedaleko od Jasenovca. Nedugo nakon njihova dolaska ondje su započela pojedinačna i skupna ubojstva, a selo je dobilo naziv „ciganski logor“. U kasnijem periodu Romi su direktno premješteni na Gradinu na desnoj obali Save gdje su likvidirani bez obzira na to jesu li bili muškarci, žene ili djeca.⁹²

Nije lako dati ukupan broj romskih žrtava u Drugom svjetskom ratu na prostoru NDH zbog raznih poteškoća. Jedna od njih je činjenica da se Rome u Jasenovcu nije bilježilo pojedinačno, kao druge zatočenike, već prema dolasku „željezničkih vagona“. Također, dio njih je dolazio u logor pješice u dugotrajnim marševima.⁹³ Još od jozefinskih popisa iz 18. stoljeća pa sve do 2011. vlasti su imale poteškoća pri popisu romskog stanovništva zbog nomadizma Roma, njihove etničke mimikrije i loše metodologije samih popisa. Ipak, ti popisi jasno svjedoče o razmjeru demografskih gubitaka romskog stanovništva.⁹⁴ U popisu stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine, temeljenom na vjeroispovijesti i materinjem jeziku, 14 540 osoba na području Hrvatske se izjasnilo da kao materinji govore „ciganski“ jezik. Prema prvom poslijeratnom popisu iz 1948. u Hrvatskoj je bilo tek 405, a u Bosni i Hercegovini 422 Roma.⁹⁵ Narcisa Lengel-Krizman je u svojim istraživanjima, za koje i sama navodi da sadrže manjkavosti i tijekom kojih se susrela s mnogim poteškoćama, došla do brojke od 8570 romskih žrtava.⁹⁶ Ivo Goldstein navodi da je na području NDH stradalo oko 15 000 Roma, gotovo cijela romska populacija s tog prostora.⁹⁷

Specifičnu je sudbinu imalo romsko stanovništvo islamske vjeroispovijesti, tada poznato kao „Bijeli Cigani“. Pojedinci iz islamskih društvenih elita i vjerskih vlasti u Bosni i Hercegovini intervenirali su kako bi zaštitili ovu posebnu vjersko-etničku skupinu. Nakon formiranja Komisije, izradili su stručni elaborat u kojem se obrazlaže da se ti Romi trebaju smatrati arijevcima jer su kao sastavni dio hrvatskog stanovništva pohrvaćeni i asimilirani. Nakon što su vlasti NDH prihvatile elaborat, krajem kolovoza 1941. godine prestalo je popisivanje „Bijelih Cigana“. Unatoč odredbi, gotovo godinu dana kasnije, nakon 19. svibnja 1942. g. vlasti su ipak organizirale

⁹⁰ Vojak, Papo i Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 35-38.

⁹¹ Isto 58.

⁹² I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 380.

⁹³ Vojak, Papo i Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 41.

⁹⁴ Isto 56-57.

⁹⁵ Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, 31-32.

⁹⁶ Isto 60.

⁹⁷ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 380.

deportaciju „Bijelih Cigana“. Međutim, reakcija 27 muslimanskih uglednika iz Zenice u obliku Rezolucije primorala je Ministarstvo unutarnjih poslova da 29. svibnja 1942. prekinu daljnje deportacije „Bijelih Cigana“, priznavši ih kao arijevence.⁹⁸

7. Odnos vlasti prema Srbima

Vlasti Nezavisne Države Hrvatske primjenjivale su posebnu politiku i sustav terora nad Srbima koji su se zatekli u granicama nove države. Ova se politika tijekom četiri godine opstanka NDH mijenjala s obzirom na unutrašnjopolitičke okolnosti, poput pojave partizanskog pokreta, ali i na vanjskopolitičke okolnosti, poput ograničenja iseljavanja Srba u Srbiju izdanih od strane Nijemaca.

7.1 Ideološka podloga netrpeljivosti prema Srbima

Prije svega je nužno ponovo naglasiti podatak da je na području NDH živjelo oko 1,8 milijuna Srba koji su tako činili gotovo trećinu ukupnoga stanovništva države.⁹⁹ Tako brojna etnička skupina predstavljala je veliku prepreku u stvaranju etnički čistog hrvatskog prostora, odnosno u realizaciji osnovnih postavki ustaške ideologije. Razlika između odnosa prema Srbima i odnosa prema Židovima i Romima, koji je određen odredbama o rasnoj pripadnosti, je u tome što vlasti NDH nisu imale precizan plan što učiniti s mnogobrojnim Srbima. Međutim, među dijelom ustaških dužnosnika javila se radikalna ideja kako odgovoriti na takozvano „srpsko pitanje“. Oblikovalo se načelo da treba „trećinu pobiti, trećinu iseliti, trećinu pokrstiti“. Premda ove sintagme nisu pronađene u ustaškim programskim spisima ili u tisku NDH, dobro informirani suvremenici i drugi razni izvori govore u prilog tome da je teror nad Srbima išao u pravcu realizacije ideje o trećinama.¹⁰⁰

Budući da je politika prema Židovima i Romima zapravo predstavljala kopiranje njemačke rasne politike, u političkoj su propagandi ustaške vlasti više prostora posvećivali demoniziranju i progonu Srba, specifičnom „pitanju“ ustaške države. Ustaše su svoje stajalište o srpskom pitanju definirale u vrijeme emigracije, a konkretnu su politiku mogli realizirati dolaskom na vlast.¹⁰¹ Već

⁹⁸ Vojak, Papo i Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 44-46.

⁹⁹ S. Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, 40.

¹⁰⁰ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 381.

¹⁰¹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 163.

u proglasu zamjenika poglavnika Slavka Kvaternika upućenom „Braći Muslimanima“ poziva ih se da okrenu „oružje na naše neprijatelje Srbe.“¹⁰² Vrhunac političke propagande protiv Srba bio je tijekom svibnja i lipnja 1941. godine kada su na političkim skupovima diljem NDH visoki ustaški dužnosnici predstavljali osnovne postavke, zadaće i ideje nove države. Među njima su posebno aktivni bili pojedinci poput Mile Budaka, Mladena Lorkovića, Andrije Artukovića i drugih.¹⁰³ Tako Mile Budak u govoru u Slavonskom Brodu govori da „ako je tko Srbin ima Srbiju, i to je njegova domovina“, nastojeći opravdati masovna iseljavanja.¹⁰⁴ Mirko Puk se pozivao na navodne povijesne argumente tvrdeći da su Srbi „uvijek bili protivnici svake oslobodilačke borbe hrvatskog naroda“.¹⁰⁵ Srbe se nastojalo prikazati kao trajnu opasnost za opstanak hrvatskog naroda, a bilo im je sugerirano da u novoj državi više nemaju mjesta.¹⁰⁶

7.2 Pravna i sudska podloga odnosa prema Srbima

Iako se rasno zakonodavstvo nije odnosilo na Srbe te ih se nije klasificiralo kao nearijevce,¹⁰⁷ donesen je niz zakonskih odredaba i odluka lokalnih vlasti kojima su jasno ograničena prava srpskog naroda, te pravno omogućeni progoni. Prva je od njih već opisana *Zakonska odredba za obranu naroda i države* od 17. travnja 1941. kojom se propisuje smrtna kazna svakome tko povrijedi „čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti“.¹⁰⁸ Istoga je dana donesena odluka o preimenovanju ulica i trgova u Zagrebu „s nazivima i imenima ljudi, koji su bili najveći neprijatelji hrvatskog naroda“ kako bi se uklonilo sve što podsjeća na „žalosnu davnu i nedavnu hrvatsku prošlost i robovanje.“¹⁰⁹ Da su Srbi spadali u ovu kategoriju neprijatelja, svjedoči to da su promijenjeni nazivi poput Trg kralja Aleksandra, Trg kralja Petra, Beogradska ulica, Obradovićeve ulica itd. Nekoliko dana kasnije, Pavelić je u vrlo kratkoj *Zakonskoj odredbi o zabrani ćirilice* jasno naglasio da se „na području NDH zabranjuje uporaba ćirilice.“¹¹⁰ Ovom se odredbom direktno diralo u kulturu srpskog naroda, zabranjujući im uporabu njihovog povijesnog pisma.

¹⁰² Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 135.

¹⁰³ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 163.

¹⁰⁴ *Hrvatski narod*, 16. lipnja 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 163.

¹⁰⁵ *Hrvatski narod*, 3. lipnja 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 164.

¹⁰⁶ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 163-164.

¹⁰⁷ Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, 203.

¹⁰⁸ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 149.

¹⁰⁹ Isto 150-151.

¹¹⁰ Isto 151.

U *Zakonskoj odredbi za obranu naroda i države* propisuje se osnivanje izvanrednih narodnih sudova koji su bez ikakve značajne procedure, na banalne te neosnovane optužbe pojedinaca izricali na tisuće presuda.¹¹¹ 20. svibnja 1941. g. *Zakonskom odredbom o prijekim sudovima* osnovani su prijeki sudovi¹¹² koji se u praksi nisu znatno razlikovali od izvanrednih narodnih sudova, ali su imali ingerenciju na određenom teritoriju. Krajem lipnja su posebnom zakonskom odredbom osnovani pokretni prijeki sudovi koji su imali nadležnost na čitavom državnom području, a sredinom srpnja veliki izvanredni narodni sudovi na kojima se moglo ponovo raspraviti i promijeniti presuda prethodno ustanovljenih sudova. Tako je formirano tijelo specijalnog kaznenog sudstva, koje je provodilo politiku terora nad srpskim pravoslavnim stanovništvom i drugima. S vremenom su ingerencije ovih sudova jačale, što jasno svjedoči o rastu nezadovoljstva ustaškom vlašću. Redovni su sudovi tako svedeni isključivo na formalnu razinu jer su osnova sudske prakse ustaških vlasti bili upravo specijalni sudovi.¹¹³

7.3 Iseljavanje i masovni pokolji Srba

Ustaški je režim provodio prisilno iseljavanje Srba, ali i konstantnim terorom prisiljavao srpski narod na iseljavanje. U Zagrebu su masovna uhićenja i iseljavanja započela već 5. i 6. srpnja 1941. g., dok su diljem NDH masovna iseljavanja počela nekoliko dana kasnije, 10. i 11. srpnja.¹¹⁴ U svrhu organizacije cijelog pothvata, vlasti su osnovale i posebno Državno ravnateljstvo za ponovu kojemu je glavna zadaća bila organizacija „iseljavanja stranog življa iz Nezavisne Države Hrvatske“.¹¹⁵ Oni Srbi koji su uhićeni na prostoru sjeverozapadne Hrvatske te dijela Slavonije i Bosne i Hercegovine deportirani su u logore u Požegi, Sisku i Bjelovaru. Od 25 000 Srba koji su bili zatočeni u ovim logorima tek pola njih iseljeno je u Srbiju, zbog određenih problema na vanjskom i unutarnjem planu. Međutim, većina Srba koji su napustili NDH bili su potjerani preko Drine u zbjegovima, ili su samostalno, svakodnevno svjedočeći nasilju i pokoljima, pobjegli s državnog teritorija. Srbija je tada bila pod njemačkim okupacijskim vlastima i one su u kolovozu 1941. zabilježile već 180 000 srpskih izbjeglica, od kojih je većina bila iz NDH.¹¹⁶ Međutim, u Srbiji su se Nijemci tijekom ljeta 1941. g. susreli s oružanim ustankom stanovništva, pa im masovno useljavanje izbjeglica iz NDH nije bilo u interesu zbog moguće destabilizacije područja pod njihovom upravom. Iz tih su razloga krajem srpnja te tijekom kolovoza i rujna 1941. g.

¹¹¹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 159.

¹¹² Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 182.

¹¹³ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 160-162.

¹¹⁴ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 381.

¹¹⁵ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 168.

¹¹⁶ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 382.

Nijemci na nekoliko organiziranih konferencija vlastima NDH dali do znanja da više neće primati izbjeglice.¹¹⁷

Masovne i pojedinačne likvidacije Srba počele su vrlo brzo nakon uspostave NDH. Već 28. travnja 1941. u Gudovcu kraj Bjelovara ubijena su 192 Srba koja su prethodno nasumično prikupljena, 9. i 10. svibnja u Hrvatskom Blagaju ubijeno je gotovo 400 Srba, a tijekom noći 12./13. svibnja ubijeno je 300 srpskih muškaraca starosti od 16 do 60 godina iz Gline. Paralelno su pojedinačno ubijani mnogi istaknuti Srbi. Ovi nabrojani, i mnogi drugi pokolji, zbili su se par mjeseci prije početka oružanog otpora. Dakle, pokolji nisu bili izazvani oružanim otporom. Iako su među ostalim imali za cilj obeshrabriti srpsko stanovništvo pri otporu masovnim iseljavanjima koja su ubrzo uslijedila, pokolji su bili kontraproduktivni jer je velik broj Srba pobjegao pred ustašama u partizane.¹¹⁸

7.4 Pritisak na vjersko opredjeljenje Srba

7.4.1 Pokatoličenje Srba

Sredinom srpnja 1941. u NDH je umjesto naziva srpsko-pravoslavna vjera uveden termin grčko-istočna vjera,¹¹⁹ naziv korišten prije 1918. godine.¹²⁰ Bio je to, naravno, još jedan od koraka u zatiranju srpskog identiteta i nazivlja. No, pritisak na vjersko opredjeljenje Srba započeo je par mjeseci ranije, *Zakonskom odredbom o prelazu s jedne vjere na drugu*, donesenom 3. svibnja 1941. godine. Njome se ukidaju „svi dosadašnji zakonski propisi o načinu prelaza s jedne vjere na drugu“ dok je za valjanost prelaza „potrebno ... da stranka, koja mijenja vjeru ... dobije potvrdu o toj svojoj prijavi“.¹²¹ U ustaškom se tisku propagirao prijelaz Srba u rimokatoličku vjeru koji bi im priskrbio status ravnopravnih građana. Naravno da ovi prijelazi, pod pritiskom sveprisutnog terora i masovnih ubojstava, nisu bili temeljeni na vjerskom uvjerenju, već na spašavanju vlastitog života. Iza svega toga došlo je i do ideološke preobrazbe u ustaškom vodstvu koje je počelo razlikovati srpsko stanovništvo na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske, koje je prihvatilo pravoslavlje u vrijeme vladavine Turaka, od „pravih Srba“.¹²² Ante Pavelić je tako u jednom tjedniku izjavio da „pravih Srba u Hrvatskoj nema mnogo“ te da su „većim dijelom ... to Hrvati srpsko-pravoslavne

¹¹⁷ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 170-171.

¹¹⁸ S. Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, 40-41.

¹¹⁹ Narodne novine, 19. srpnja 1941, br. 80. Citirano prema: Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014), 46.

¹²⁰ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 128.

¹²¹ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 170.

¹²² Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 172-173.

vjere i Vlasi.“ To je nastojao potvrditi neistinitim tvrdnjama da se među Srbima „primjećuje jaki pokret s ciljem da se vrate hrvatstvu i prijeđu na katoličku vjeru.“¹²³ Preduvjet za prijelaz na katoličku vjeru, koji su provodili katolički župni uredi, bilo je pribavljanje *potvrde o osobnoj čestitosti*, s tim da je srpska inteligencija takve potvrde mogla dobiti jedino u izvanrednim okolnostima. Pokatoličenje je od kolovoza 1941. počelo dobivati masovne razmjere u kojima se, čak i prema napucima Ministarstva unutarnjih poslova NDH, sve manje pažnje obraćalo na navedene formalnosti. O sistematičnosti postupka svjedoči činjenica da je u Ravnateljstvu za ponovu čak osnovan i poseban Vjerski ured koji se bavio prijelazima s pravoslavne na katoličku, protestantsku i islamsku vjeru. Fikreta Jelić-Butić, referirajući se na Vladimira Strugara, u svojoj knjizi donosi podatak je u razdoblju od 1941.-1942. pokatoličeno oko 240 000 Srba.¹²⁴

7.4.2 Hrvatska pravoslavna crkva

Ideju o osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve prvi je puta službeno i javno Ante Pavelić najavio u svome govoru u Hrvatskom državnom Saboru, 28. veljače 1942.¹²⁵ Tada je rekao da „u Hrvatskoj državi ne može biti srpske pravoslavne crkve... ni grčko pravoslavne crkve ... jer su svugdje u svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve.“ Pavelić nastavlja da „u hrvatskoj državi može biti [ili] internacionalne crkvene organizacije“ ili partikularne „koja može biti samo hrvatska... koja u svome duhovnom životu vrši i uživa potpunu duhovnu slobodu, slobodu savjesti, ali u svim drugim stvarima mora biti pod nadzorom hrvatske države i njezinih oblasti.“¹²⁶

Dana 3. travnja 1942. g. donesena je *Zakonska odredba o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi* prema čijoj se prvoj točki „na području Nezavisne Države Hrvatske osniva ... Hrvatska pravoslavna crkva, koja je samostalna (autokefalna).“¹²⁷ U toj je odredbi naglašeno da će se njeno ustrojstvo i djelokrug urediti Ustavom. Ustav je donesen početkom lipnja, a prema njemu se na čelu crkve nalazi patrijarh. Upravno je bila podijeljena na četiri eparhije kojima su rukovodili episkopi, a bile su to zagrebačka, sa sjedištem u Zagrebu, brodska, sa sjedištem u Bosanskom Brodu, petrovačka, sa sjedištem u Bosanskom Petrovcu te sarajevska eparhija, sa sjedištem u Sarajevu.¹²⁸ Iako je prema Ustavu na čelu crkve trebao biti patrijarh, za njenog je poglavara, zbog

¹²³ *Neue Ordnung*, 24. kolovoza 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 173.

¹²⁴ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 174-175.

¹²⁵ Isto 176.

¹²⁶ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 242.

¹²⁷ Isto 262.

¹²⁸ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 176.

ratnih okolnosti, postavljen mitropolit Germogen.¹²⁹ Premda nije formalno imenovan za patrijarha, Germogen je u praksi vršio tu funkciju.¹³⁰ Pri polaganju prisege u prisustvu Ante Pavelića, Germogen je prisegnuo da će „državi Hrvatskoj i Poglavniku kao predstavniku njezinog rukovodstva vjeran biti“ te da će „službene tajne čuvati i probitke Hrvatske pravoslavne crkve uvijek zastupati, braniti i promicati.“¹³¹

Hrvatska pravoslavna crkva nije naišla na velik odaziv među vjernicima, a njen primarni cilj bio je potiskivanje Srpske pravoslavne crkve iz svijesti pravoslavnih Srba. Sve je bilo popraćeno velikom propagandom u kojoj se naglašavala tobožnja ravnopravnost Srba.¹³²

8. Realizacija terora – primjer Jasenovca

Na primjeru sustava koncentracijskih logora Jasenovac prikazat će se djelovanje ustaških logora smrti. Prije toga je bitno predstaviti Ustašku nadzornu službu, instituciju koja je odigrala glavnu ulogu u organiziranju logora i provođenju masovnih pokolja, te zakone pomoću kojih je ustaški režim nastojao legitimirati rad logora.

8.1 Ustaška nadzorna služba

Uz političko-organizacijsku granu te Ustašku vojnicu, Ustaška nadzorna služba (UNS) činila je treću okosnicu ustaškog pokreta. Prema Pavelićevoj „odredbi o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta“, jedna od zadaća UNS-a, uz kontrolu rada ustaških i državnih dužnosnika, bila je „pobijati sav onaj možebitni rad, koji bi išao na štetu hrvatske državne nezavisnosti, na štetu širokih hrvatskih narodnih slojeva i seljačkog naroda napose, te koji bi na bilo koji način pokušao ugroziti tekovine hrvatske oslobodilačke borbe.“¹³³ Suviše neprecizno i široko definiranje zadaće UNS-a otvorilo je mogućnosti raznolike interpretacije kompetencija te institucije. Iako su

¹²⁹ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 131.

¹³⁰ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 176.

¹³¹ Ivan Košutić, *Rađanje, život i umiranje jedne države: 49 mjeseci NDH*, prva knjiga (Zagreb: Stručna i poslovna knjiga, 1997), 347.

¹³² Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 178.

¹³³ *Hrvatski narod*, 24. lipnja 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 109.

formalno ostali organi ustaškog pokreta trebali „podupirat ... ustašku nadzornu službu u ... njezinoj zadaći“,¹³⁴ ona će do kraja svoga postojanja, siječnja 1943., u praksi imati najveću moć.¹³⁵

Organizacijski se služba prvotno dijelila na četiri ureda. Ustaško redarstvo, podijeljeno na komunistički, židovski i srpski odsjek, bavilo se političkim predmetima. Podjela na odsjeke ujedno jasno naznačuje i koje grupe je ustaški pokret percipirao kao svoje glavne protivnike. Ustaška obavještajna služba provodila je istrage te izvršavala uhićenja. Značajna je Ustaška obrana koja se bavila organizacijom koncentracijskih logora, a činila je zasebnu vojničko-policijsku formaciju. Posljednji se ured nazivao Osobni odsjek, a kasnije je uveden i peti, Ustaška sigurnosna služba. Najnoviji ured također je izvršavao uhićenja, ali se ujedno bavio i organizacijom Pavelićeve tjelesne straže.¹³⁶

Djelatnost UNS-a velikim je dijelom bila određena osobom Eugena Dide Kvaternika, koji je zahvaljujući svome položaju vršio veliki politički utjecaj u NDH.¹³⁷ Eugen Dido Kvaternik već je nekoliko mjeseci zauzimaو poziciju ravnatelja za javni red i sigurnost kada je proglašen i prvim zapovjednikom Ustaške nadzorne službe. Na taj je način jedna te ista osoba došla na čelnu poziciju obje policijske službe u NDH. Igrao je ključnu ulogu u organizaciji i izgradnji sustava državnog terora te kasnije postao i njegov simbol.¹³⁸ Njemački opunomoćeni general u NDH, Edmund Glaise von Horstenau u svojim memoarima Eugena Dida Kvaternika naziva „patološkim sinom patološkog maršala“.¹³⁹ Tijekom razgovora s tada već smijenjenim „patološkim maršalom“ Slavkom Kvaternikom, njemački general navodi da mu je Slavko Kvaternik rekao da „njegov sin Dido u duhu zapravo nije njegov, već sin Poglavnika, koji je u emigraciji odgojio čestita mladića u krvnika i sadista“.¹⁴⁰

8.2 Zakoni o osnivanju logora

Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore objavljena je 26. studenog 1941. u *Narodnim novinama*. Prema odredbi, sve osobe „koje bi mogle ugroziti mir i spokojnost hrvatskoga naroda ili tekovine oslobodilačke

¹³⁴ *Narodne novine*, 26. kolovoza 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 112.

¹³⁵ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 107-112.

¹³⁶ Isto 112.

¹³⁷ Isto 112.

¹³⁸ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 382.

¹³⁹ Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, (Zagreb: Disput, 2013), 161.

¹⁴⁰ Isto 166.

borbe hrvatskog ustaškog pokreta, mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne i radne logore.“ Ovlast da osniva ovakve logore dobila je Ustaška nadzorna služba, a njezina grana, Ustaško redarstvo, pravo da uputi osobu na prisilni boravak te odredi trajanje tog boravaka te razinu opreza. Kolika je bila moć Ustaške nadzorne službe i njenih ureda svjedoči to da „odluci ustaškog redarstva o upućivanju na prisilni boravak u sabirne i radne logore nema pravnog lijeka ni tužbe na upravni sud.“¹⁴¹ Prisilni boravak u logorima zakonskom je odredbom bio ograničen između tri mjeseca i tri godine, a provedba cjelokupnog postupka bila je povjerena ustaškom nadzornom zapovjedniku.¹⁴² I u ovoj se odredbi jasno vidi da se svjesno koriste nejasne, neprecizne i apstraktne sintagme poput *mira i spokojnosti hrvatskog naroda* kako bi se Ustaškoj nadzornoj službi ostavilo što više prostora za djelovanje. Iako predviđa tek ograničenu vremensku kaznu, ova je zakonska odredba bitna jer je predstavljala „pravnu“ podlogu za deportaciju ljudi u logore.

Sličnog sadržaja je i *Zakonska odredba o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina proti državi, pojedinim osobama ili imovini* koja je stupila na snagu 22. srpnja 1942. godine. Međutim, ona se ponajviše tiče osoba i obitelji osoba „koje same ili u zajednici s oružanim skupinama narušavaju javni red i sigurnost, ili koje ugrožavaju mir i spokojstvo hrvatskog naroda“.¹⁴³ Razlika je u tome da je nadležnost za upućivanje „na prisilan boravak u sabirne logore“ ovaj puta dobilo Ministarstvo unutarnjih poslova, točnije Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, koje je predstavljalo centralnu policijsku ustanovu NDH.¹⁴⁴ Ovlasti su mu bile gotovo identične onima koje su prethodnim zakonom propisane Ustaškoj nadzornoj službi.¹⁴⁵ Ako uzmemo u obzir cjelokupan tekst i datum stupanja ovoga zakona na snagu, možemo pretpostaviti da je on prvenstveno bio usmjeren protiv partizanskog djelovanja na području NDH.

Već u drugoj polovici travnja 1941. započelo je osnivanje logora na području NDH. Prvi među njima bili su Danica kod Koprivnice, Gospić, Jadovno, Slana, Metajna na otoku Pagu te Krušćica kod Travnika.¹⁴⁶ U logorima na Velebitu, otoku Pagu i Gospiću do kraja kolovoza 1941. ubijeno je oko 24 000 ljudi,¹⁴⁷ a logor Jadovno kraj Gospića, uspostavljen u lipnju, navodi se kao prvi logor u kojemu su vršena masovna pogubljenja Srba i Židova.¹⁴⁸ Najveći koncentracijski logor

¹⁴¹ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 215.

¹⁴² Isto 216.

¹⁴³ Isto 267.

¹⁴⁴ Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

¹⁴⁵ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 267.

¹⁴⁶ Mario Kevo, „Međunarodni odbor Crvenog Križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac“, *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić (Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018), 288.

¹⁴⁷ S. Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, 41-42.

¹⁴⁸ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 186.

bio je Jasenovac, jedini logor koji je djelovao za gotovo čitavog trajanja Nezavisne Države Hrvatske.¹⁴⁹

8.3 Sustav koncentracijskih logora Jasenovac

Najveći sustav koncentracijskih logora na području NDH službeno se zvao *Ustaška obrana – Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac*, a poznatiji je pod jednostavnijim imenom Jasenovac.¹⁵⁰ O razmjerima logora svjedoči činjenica da se među 22 koncentracijska logora koja su upisana na tlu Dvorane sjećanja u jeruzalemskom Yad Vashemu, među imenima poput Auschwitz, Belsec, Chelмно, Majdanak, Sobibor, nalazi i ime Jasenovca.¹⁵¹ Komentirajući koncentracijske logore u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Glaise von Horstenau piše da su „ta mjesta užasa dosegla ... vrhunac ovdje u Hrvatskoj, pod Poglavnikom, kojeg smo mi postavili“ te da je „navodno ... najgore u Jasenovcu, gdje, doduše, ne može zaviriti nijedan običan smrtnik.“¹⁵² Za cijelo vrijeme svoga postojanja, od kolovoza 1941. do 22. travnja 1945.,¹⁵³ sustav koncentracijskih logora Jasenovac djelovao je bez sudjelovanja njemačkih nacista, što ga čini najvećim logorom smrti takvog tipa u okupiranoj Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata.¹⁵⁴ Termin sustav koncentracijskih logora upotrebljava se zbog toga jer se on sastojao od pet zasebnih cjelina koje se označavaju rimskim brojevima: Jasenovac I, kraj sela Krapja, Jasenovac II, kraj sela Bročice, središnji i najveći Jasenovac III, poznat kao Ciglana, a smješten na rubu naselja Jasenovac, Jasenovac IV, u samome Jasenovcu, poznat i kao Kožara, te Jasenovac V, kaznionica u Staroj Gradiški.¹⁵⁵ Kompletnim logorskim kompleksom upravljala je Ustaška obrana, grana Ustaške nadzorne službe, s tim da je od početka 1943. ona bila pod kontrolom državnog Ravnateljstva za javni red i sigurnost.¹⁵⁶

Spomen-područje Jasenovac načinilo je 2013. novi, dopunjeni i revidirani popis žrtava logora Jasenovac. U njemu su navode imena 83 145 osobe koje su ondje stradale, među kojima 16 173 Roma te 13 116 Židova. Većinu stradalnika čine Srbi (47 627), a stradalo je i 4 255 Hrvata.¹⁵⁷

¹⁴⁹ Kevo, „Međunarodni odbor Crvenog križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac“, 289.

¹⁵⁰ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 384.

¹⁵¹ Slavko Goldstein i Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, (Zagreb: Novi Liber, 2011), 23.

¹⁵² Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 163.

¹⁵³ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 384.

¹⁵⁴ S. Goldstein i I. Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 24.

¹⁵⁵ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 384-385.

¹⁵⁶ S. Goldstein i I. Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 24.

¹⁵⁷ Vladimir Geiger i Martina Grahek Ravančić, „Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija“, *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić (Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018.), 26.

Vrlo se često navode procjene i izračuni demografa Vladimira Žerjavića koji navodi da je u logoru Jasenovac stradalo 50 tisuća Srba, 13 tisuća Židova, 10 tisuća Roma, 10 tisuća Hrvata te 2 tisuće Muslimana, odnosno ukupno oko 85 000 ljudi.¹⁵⁸ Ivo Goldstein navodi raspon 80 000 – 100 000 poginulih u Jasenovcu: 45-52 tisuće Srba, 17 000 Židova, gotovo 10 000 Roma i najmanje 10 000 Hrvata, s naglaskom da se u Hrvate ubrajaju i Muslimani-Bošnjaci.¹⁵⁹

Mirko Peršen, novinar i publicist koji je i sam tijekom rata bio zatočen u Staroj Gradiški,¹⁶⁰ u svome djelu *Ustaški logori* navodi da su zatvorenici u Jasenovcu svakodnevno svjedočili ubojstvima svojih prijatelja i rođaka te su neprestano strahovali za vlastiti život. Na ulasku u logor otimane su im dragocjenosti i bolja odjeća, bili su izloženi udarcima i uvredama. Zatvorenici su ponekad ubijani vješanjem, revolverskim mecima, ali najčešće nožem, bodežom, sjekirom i maljem. Imali su oskudnu ishranu, pa su ljudi na dnevnoj bazi umirali od gladi i tjelesne iscrpljenosti. Zbog nedostatka hrane, teškog rada i nehygieničkih uvjeta života bili su skloni bolestima. Ukratko, život u Jasenovcu predstavljao je krajnje iskorištavanje i mučenje logoraša na psihičkoj i fizičkoj razini te potpuno gaženje ljudskog dostojanstva.¹⁶¹

9. Hrvatski list

9.1 O novinama

Hrvatski List osječki je dnevnik koji je izlazio od 1920. do 1945. godine.¹⁶² Uz sarajevski *Novi list* smatra se najvažnijim lokalnim listom¹⁶³ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, o čemu svjedoči i dnevna naklada od 19 000 primjeraka, koja je nedjeljom dosezala do 35 000.¹⁶⁴ Uredništvo i uprava *Hrvatskog lista* nalazili su se u Kapucinskoj ulici 16.¹⁶⁵ Tiskan je u Građanskoj tiskari Kamilo Krvarić i Josip Pavišić d.d., a redakcija je krajem 1941. bila sastavljena od svega devet novinara urednika i dva dopisnika koji su dobavljali informacije iz Zagreba.¹⁶⁶ Tiskanje lista obustavljeno je nakon što su partizanske jedinice ušle u grad Osijek 14. travnja 1945. godine.

¹⁵⁸ Vladimir Žerjavić, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i u neposrednom poraću“, *Povijest Hrvata: Od 1918. do danas*, ur. Ivo Perić (Zagreb: Školska knjiga, 2007), 262-263.

¹⁵⁹ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 384.

¹⁶⁰ Mirko Peršen, *Ustaški logori*, (Zagreb: Globus, 1990), 347.

¹⁶¹ Isto 166-168.

¹⁶² Marina Vinaj, „Hemeroteka Muzeja Slavonije“, *Informatica museologica* 29, br. 1-2 (1998): 62-68., 65.

¹⁶³ Labus, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 62.; Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 137.

¹⁶⁴ Labus, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 62.

¹⁶⁵ „Uredništvo i uprava.“ *Hrvatski list*, 12. travnja 1941., br. 104 (7164), str. 1

¹⁶⁶ Labus, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 62.

Ubrzo, od 1. svibnja 1945. g., u Osijeku, u istoj tiskari u kojoj je nekada izlazio *Hrvatski list* i uz pomoć njegovog nekadašnjeg osoblja, počinje izlaziti *Glas Slavonije*.¹⁶⁷

Hrvatski list je krajem 1941. godine, u dogovoru s druga dva najveća dnevnika, *Hrvatskim narodom* i *Novom Hrvatskom*, obustavio svoje nedjeljno izdanje. Učinjeno je to kako bi se stvorio medijski prostor za novi zagrebački tjednik, *Nedjeljne vesti*, informativnih novina i sindikalnog glasila novinara, pokrenutih na inicijativu Hrvatskog novinarskog društva.¹⁶⁸ Međutim, nakon daljnjih promjena, novine su počele izlazile svakim danom osim ponedjeljkom. Zbog za rad otežavajućih okolnosti tijekom zadnjih mjeseci rata, tada nisu izlazile šest puta tjedno, kako je bilo naznačeno u njihovom zaglavlju, već rjeđe i sa znatno manjim brojem stranica. Tako npr. broj od 4. siječnja 1945. godine ima samo četiri stranice, dok broj od 20. lipnja 1941. ima čak dvadeset stranica. Već ranije, sredinom studenog 1944. uprava *Hrvatskog lista* bila je prisiljena povisiti mjesečnu pretplatu i cijenu pojedinog primjerka novina, što svjedoči da je imala problema s osiguravanjem financijske solventnosti.¹⁶⁹ Od kraja svibnja 1941. g. do kraja kolovoza 1941. g. izašlo je petnaest brojeva ilustriranog tjednika *Hrvatski ilustrirani list*, ali ovaj projekt *Hrvatskog lista* doživio je financijski neuspjeh zbog konkurencije njemačkih i talijanskih časopisa na hrvatskom jeziku. Međutim, neovisno o neuspjehu vlastitog ilustriranog tjednika, sam *Hrvatski list* sadržavao je velik broj fotografija i ilustracija koje su svojom kvalitetom odskakale od ostalih dnevnih novina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.¹⁷⁰

Specifičnost *Hrvatskog lista* je ta da je bio jedini dnevnik u privatnom vlasništvu za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske.¹⁷¹ Na stranicama samoga lista, kao vlasnik i izdavač se navodi *Društvo za izdavanje „Hrvatskog Lista“*.¹⁷² Neovisno o tome što je bio u privatnom vlasništvu, list je bio cijenjen od ustaškog vrha te je uzorno slijedio njihove smjernice.¹⁷³ Ovo ni ne čudi s obzirom da je Kamilo Krvarić, suvlasnik, ravnatelj i glavni urednik *Hrvatskog lista*, još od kraja 1930-ih bio član ustaškog pokreta. Tih je godina napustio Hrvatsku seljačku stranku zbog neslaganja sa sporazumom Cvetković-Maček. Za vrijeme NDH obnašao je funkcije stožernika u čak dvjema velikim župama, Baranja i Livac-Zapolje, a od 1944. i one povjerenika Glavnog

¹⁶⁷ Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 605.

¹⁶⁸ Labus, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 55.

¹⁶⁹ „Obaviest predplatnicima, čitateljima i prodavačima 'Hrvatskog Lista'“, *Hrvatski list*, 8. studenog 1944., br. 259 (8324), str. 8.

¹⁷⁰ Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 602-605.

¹⁷¹ Boris Kukić, „Kamilo Krvarić“, u *Hrvatski Biografski Leksikon 8: Kr-Li*, gl. ur. Trpimir Macan, (Zagreb: Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, 2013.), 276.

¹⁷² „Vlasnik i izdavač...“, *Hrvatski list*, 1. studenog 1944., br. 254 (8319), str. 8.

¹⁷³ Alan Labus, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 62.

ustaškog stana, u sklopu koje je bio zadužen za vezu s njemačkim vlastima, te suca Prijekoga suda u Osijeku. Izbjegao je 1945. i na koncu se nastanio u Argentini, gdje je nastavio s uređivačkim radom. U međuvremenu ga je 1945. Sud časti Društva novinara Hrvatske proglasio ratnim zločincem i trajno mu zabranio daljnji rad u novinarskoj profesiji. Na poziciju ravnatelja *Hrvatskog lista* došao je još prije rata, 1935. godine, a bio je njegovim glavnim urednikom tijekom cjelokupnog ratnog perioda, 1941.-1945.¹⁷⁴ O uskoj povezanosti uredništva *Hrvatskog lista* i ustaškog pokreta svjedoči i jedan kratki navod iz *Hrvatskog lista* u kojem se izvještava da je njihov „dugogodišnji politički urednik g. Matija Kovačić preuzeo u Zagrebu glavno uredništvo 'Hrvatskog Naroda'“, novina čiji su izvještaji često prenošeni u *Hrvatskom listu* i koje su u istom navodu opisane kao „glavno glasilo hrvatskog ustaškog pokreta.“¹⁷⁵ U izdanju *Hrvatskog lista* od 1. lipnja 1941., spominje se još jedan njegov urednik, Mijo Tolj.¹⁷⁶ Osim što je tijekom svoje političke karijere bio donaćelnik Osijeka i nadsavjetnik u Predsjedništvu vlade NDH, zauzimao je i funkciju nadstojnika novinskog odjela u Glavnom ravnateljstvu za promičbu.¹⁷⁷ Dakle, urednik *Hrvatskog lista* kasnije se profilirao kao glavna figura u propagandnom aparatu kontrole novinstva.¹⁷⁸

Prema Hrvatskoj Enciklopediji, demonizirati znači „prikazati ideju, osobu i slično štetnom, opasnom kako bi ju se kompromitiralo ili onemogućilo.“¹⁷⁹ Mediji pod kontrolom ustaškog režima, poput *Hrvatskog lista*, konstantno su gradili negativnu, iskrivljenu sliku o pojedinim etničkim skupinama - Srbima, Židovima i Romima. Stvaranje takve slike neupitno je olakšalo provođenje terora nad istim tim grupama od strane ustaških vlasti.

9.2 Prikaz bosansko-hercegovačkih muslimana u *Hrvatskom listu*

Već 12. travnja *Hrvatski list* prenosi proglas Glavnog ustaškog stana upućen „muslimanima Hrvatima“ u kojem ih obavještava o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske te prodiranju njemačke vojske na prostor Bosne i Hercegovine. Muslimane se poziva na suradnju s Nijemcima u borbi protiv zajedničkog „neprijatelja Srbina.“ Ističe se stav Ante Pavelića da i on, kao nekada Ante Starčević, smatra da su „muslimani najčisti Hrvati“ koji u novoj državi „imaju

¹⁷⁴ Boris Kukić, *Kamilo Krvarić*, 276.

¹⁷⁵ „Glavni urednik 'Hrv. Naroda'“, *Hrvatski list*, 18. travnja 1941., br. 107 (7167), str. 3.

¹⁷⁶ „Na današnju skupštinu u Đakovu dolazi i poglavni pobočnik Blaž Lorković“, *Hrvatski list*, 1. lipnja 1941., br. 150 (7130), str. 4.

¹⁷⁷ Darko Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945*, (Zagreb: Minerva, 1997), 399.

¹⁷⁸ Alan Labus ga u svojoj knjizi *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* naziva „šefom novinstva“ (str. 40).

¹⁷⁹ „Demonizam“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2020, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14525> (posjet 26.5.2020)

zalog sretne budućnosti.“¹⁸⁰ Slično tome, Slavko Kvaternik „junačke Hrvate i kršne Hercegovce“ naziva „srcem Nezavisne Države Hrvatske“, a „braću muslimane“ označuje kao „najčistokrvnije hrvatske sinove.“¹⁸¹ Kakav je stav Ante Pavelića i ustaškog pokreta prema muslimanima jasno se vidi u članku u kojem se donosi njegov govor od 23. travnja 1941. g., upućen kao odgovor zagrebačkom muftiji Ismetu efendiji Muftiću. U članku se posebno ističu riječi Pavelića da su bošnjački muslimani „krv naše krvi... cvijet naše narodnosti“ te da će „prema tome biti gledani od cijelog hrvatskog naroda i od Hrvatske Države.“ Među ostalim, Pavelić jamči da će poduzeti sve da „ni jedan musliman iz hrvatskih zemalja ne ostane pod tuđinskom neprijateljskom vlasti“ i da se muslimani „iz onih krajeva, koji ne spadaju među povijesne hrvatske zemlje“, ističući Novopazarski Sandžak, mogu preseliti na prostor Nezavisne Države Hrvatske.¹⁸² Izaslanstvo muslimana Sandžaka Ante Pavelić primio je 11. srpnja 1941. g., kada je naglasio da su oni „uvijek bili i da će uvijek biti Hrvati.“¹⁸³

Obraćajući se audijenciji muslimanskih svećenika, Ante Pavelić naglašava da „muslimani Hrvati nisu samo dio hrvatskoga naroda, oni su sastavna srčika hrvatskog naroda“ te na istom tragu dodaje da „Bosna nije pripojena Hrvatskoj, nego je Bosna Hrvatska, središte i težište hrvatskoga naroda i Nezavisne Države Hrvatske.“¹⁸⁴ Nadalje, u preuzetom članku *Hrvatskog naroda*, ističe se da su „Bosna i Hercegovina odvajkada hrvatske“ te da „povijesno pravo na Bosnu i Hercegovinu jeste neosporno, a etnički i sada tako pretežno jako...“¹⁸⁵ O tome kako je ustaški pokret gledao na povijest Bosne, vidimo u članku naziva „Herceg-Bosna vratila se materi zemlji“ u kojem se tvrdi da je Bosna „ponovo dočekala svoju slobodu“ nakon „tragične smrti zadnjeg svoga kralja hrvatske krvi Stjepana Tomaševića g. 1463.“, odnosno da je „Bosna konačno oslobođena srpskog ropstva.“¹⁸⁶ I za razdoblje Jugoslavije se tvrdi da su „baš muslimane Hrvate ovi zulumčari (Srbi, op.a.) uzeli na glavni nišan“, odnosno da su „muslimanska braća u Bosni i Hercegovini“ najviše ispaštala od beogradskog režima. Time ih se nastoji staviti u opreku sa Srbima, kako bi se poduprla tvrdnja da su se već tada „muslimani listom – a danas pogotovo – priznavali Hrvatima“.¹⁸⁷ Na

¹⁸⁰ „Proglas muslimanskim Hrvatima“, *Hrvatski list*, 12. travnja 1941., br. 104 (7164), str. 2.

¹⁸¹ „Poruka vojskovođe Slavka Kvaternika bosansko-hercegovačkim Hrvatima“, *Hrvatski list*, 29. travnja 1941., br. 118 (7178), str. 4.

¹⁸² „Bošnjački muslimani – cvijet hrvatske narodnosti“, *Hrvatski list*, 25. travnja 1941., br. 114 (7174), str. 4.

¹⁸³ „Muslimani Sandžaka kod Poglavnika“, *Hrvatski list*, 12. srpnja 1941., br. 191 (7171), str. 4.

¹⁸⁴ „Muslimansko svećenstvo kod Poglavnika“, *Hrvatski list*, 9. kolovoza 1941., br. 219 (7209), str. 2.

¹⁸⁵ „Granice Nezavisne Države Hrvatske uskoro će biti u cijelosti određene“, *Hrvatski list*, 16. svibnja 1941., br. 134 (7114), str. 5.

¹⁸⁶ „Herceg-Bosna vratila se materi zemlji“, *Hrvatski list*, 28. travnja 1941., br. 117 (7177), str. 3.

¹⁸⁷ „Muslimanske žrtve za Nezavisnu Državu Hrvatsku“, *Hrvatski list*, 30. kolovoza 1941., br. 240 (7230), str. 5

tragu toga, Srbe, u originalu „zločinačke srpske četnike“, naziva se „zakletim neprijateljem i Islama i Nezavisne Države Hrvatske.“¹⁸⁸

U člancima *Hrvatskog lista* uvijek se isticalo navodno sveprisutno oduševljenje bosansko-hercegovačkih muslimana obnovom Nezavisne Države Hrvatske. Tako se navodi da su „prve satnije hrvatskih ustaša, hrvatske vojske i hrvatskih zaštitnih lovaca“, prilikom ulaska u Sarajevo 24. travnja 1941. „bili svečano dočekani, te zasipani kišom cvijeća, a razdragano mnoštvo klicalo je Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Poglavniku dru Anti Paveliću i Vođi Reicha Adolfu Hitleru.“ Članak se zaključuje riječima da u cijeloj Bosni i Hercegovini, uključujući i Sarajevo, vlada „neopisivo veselje“ te „najveći red i disciplina.“¹⁸⁹ Na istom je tragu i članak koji govori o posveti temeljnog kamena Hrvatskog doma u Bosanskom Brodu. Tvrdi se da se priredba „spontano“ pretvorila u „veličanstvenu manifestaciju hrvatske svijesti“ tijekom koje je narod „frenetičnim pljeskom prihvatio“ sugestiju da se pozdravi Ante Pavelić, odnosno da je mnoštvo „klicalo“ Adolfu Hitleru, „velikom tvorcu Nove Europe i prijatelju Hrvatskog naroda.“¹⁹⁰ U jednom drugom članku navode se dijelovi rezolucije koju je vođa izaslanstva muslimana Hrvata iz Bosanske Krupe, Smail efendija Mujakić, uručio Anti Paveliću, u kojoj se tvrdi da za „Muslimane iza teškog i barbarskog razdoblja nikada nije kucnuo sretniji čas ni došao ljepši dan, nego kada ste Vi, Poglavnice, došli na čelo naroda i države Hrvatske.“¹⁹¹ Jasno je kako *Hrvatski list* nastoji stajališta određene grupe muslimanskog stanovništva s područja Bosne i Hercegovine prikazati kao mišljenje svih muslimana s tog područja. To se eksplicitno vidi kada za govor „starog hrvatskog borca iz redova naših (hrvatskih, op.a.) muslimana, liječnika Abdulaha Bukvica“ tvrde da „prikazuje pravo i istinsko raspoloženje svih Hrvata muslimana naše divne Herceg-Bosne“. Govor zauzima cijelu stranicu *Hrvatskog lista*, a njegov autor otvoreno podržava mišljenje Ante Starčevića i Ante Pavelića da u žilama bosanskohercegovačkih muslimana „teče najčistija hrvatska krv“, da su oni „najčistije hrvatsko plemstvo“ te dodaje da su bosanskohercegovački muslimani u Anti Paveliću pronašli svoga „osloboditelja“.¹⁹² U člancima su česte neargumentirane generalizacije, poput one da su „naši muslimani već od prvog početka prigrlili hrvatsku ustašku misao“.¹⁹³

¹⁸⁸ „Za Poglavnika i za Dom – Hrvati muslimani životima čuvaju Nezavisnu Državu Hrvatsku“, *Hrvatski list*, 9. rujna 1941., br. 250 (7240), str. 7.

¹⁸⁹ „Herceg-Bosna vratila se materi zemlji“, *Hrvatski list*, 28. travnja 1941., br. 117 (7177), str. 3.

¹⁹⁰ „Velebno hrvatsko slavlje u Bos. Brodu“, *Hrvatski list*, 9. srpnja 1941., br. 188 (7168), str. 10.

¹⁹¹ „20 000 muslimanskih Hrvata iz Bos. Krupe izrazuju Poglavniku zahvalnost i krajnju privrženost“, *Hrvatski list*, 1. lipnja 1941., br. 150 (7130), str. 4.

¹⁹² „Radost naših muslimana“, *Hrvatski list*, 6. srpnja 1941., br. 185 (7165), str. 10.

¹⁹³ „Muslimanski Hrvati čuvari granice na Drini“, *Hrvatski list*, 30. rujna 1941., br. 271 (7261), str. 3.

Nadalje, dodatna se pozornost daje aktivnom sudjelovanju bosansko-hercegovačkih muslimana u oružanim formacijama Nezavisne Države Hrvatske. Tako se na naslovnoj stranici *Hrvatskog lista* govori o tome kako se „bojnica, sastavljena od Bosanaca i Hercegovaca, većinom Hrvata muslimana“, u sklopu hrvatske legije, sprema za svoj odlazak na borbu na istočno bojište protiv sovjetskih snaga.¹⁹⁴ Drugom prilikom, ističe se „osmodnevna junačka borba Hrvata muslimana“ na Drini, koji su „u sukobu s podivljanim komunističko-četničkim bandama“ navodno suzbili prodor od četiri tisuće Srba te obećali „da će i ubuduće svakom prilikom stajati na braniku svoje hrvatske domovine.“¹⁹⁵ Govoreći o Hercegovini za *Deutsche Allgemeine Zeitung*, u članku koji je preuzeo *Hrvatski list*, Teodor Uzorinac tvrdi da ondje nisu ušli „gotovo ni u jednu seljačku kuću iz koje se nije nekoliko mužkaraca (sic) dobrovoljno prijavilo u redove hrvatskih oružanih snaga, dobrovoljačkih postrojbi SS legije ili ustaške vojnice.“¹⁹⁶

S druge strane, čitajući članke *Hrvatskog lista*, već se tijekom kolovoza 1941. može primijetiti izvjestan strah od autonomaškog pokreta u Bosni i Hercegovini. O tome svjedoče riječi općinskog načelnika Bosanske Gradiške, upućene bivšem stožerniku Vrbaske banovine, koji tvrdi: „Mi muslimani...kao Hrvati možemo i hoćemo samo naprijed u slobodnoj Hrvatskoj državi, i ne misleći na kakvu autonomnu Bosnu, a znajući – kako Poglavnik reče – da je Bosna središte i srce Nezavisne Države Hrvatske!“¹⁹⁷ Jasno je da ustaški cenzori i urednici nikada ne bi ni stavili u novine članak koji negira postojanje pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine, da tog pokreta nije bilo. Njegova funkcija je jasna, a to je da stvori određenu pozitivnu predodžbu naroda o političkoj stabilnosti na prostoru Bosne i Hercegovine.

Kulturne, političke i vojne vijesti vezane uz život muslimana uvijek su bile pozitivnog predznaka i propagirale dobru suradnju režima i muslimanskih predstavnika. Tako se prilikom prenamjene Umjetničkog paviljona u zagrebačku džamiju izvještava da je Zagreb dobio „odlukom Poglavnika džamiju na najljepšem mjestu u samome središtu grada.“¹⁹⁸ Ustaški su dužnosnici muslimanima javno čestitali najveće islamske blagdane. Tako se Pavelićeva čestitka Ramazanskog Bajrama „svim Hrvatima muslimanske vjere“ nalazi istaknuta na naslovnici *Hrvatskog lista*.¹⁹⁹ Ovdje je zanimljivo primijetiti da Pavelić ne čestita Bajram općenito muslimanima, već Hrvatima

¹⁹⁴ „Legija bosanskih Hrvata polazi na sovjetsko bojište“, *Hrvatski list*, 22. srpnja 1941., br. 201 (7181), str. 1.

¹⁹⁵ „Osmodnevna junačka borba Hrvata Muslimana“, *Hrvatski list*, 30. kolovoza 1941., br. 240 (7230), str. 4.

¹⁹⁶ „Hercegovina kao primjer“, *Hrvatski list*, 3. listopad 1943., br. 232 (7993), str. 6

¹⁹⁷ „Muslimani ne idu ni za milimetar natrag“, *Hrvatski list*, 12. kolovoza 1941., br. 222 (7212), str. 2.

¹⁹⁸ „Prva muslimanska džamija u Zagrebu“, *Hrvatski list*, 14. kolovoza 1941., br. 224 (7214), str. 2.

¹⁹⁹ „Poglavnikova čestitka Bajrama svima Hrvatima muslimanske vjere“, *Hrvatski list*, 1. listopada 1943., br. 230 (7991), str. 1.

muslimanske vjere, stavljajući tako sve muslimane pod kalup hrvatstva. Čestitke „hrvatskoj braći muslimanima“ upućuje i Nikola Mandić, predsjednik vlade, a čestitke „hrvatskim vojnicima muslimanima“ general Fridrih Navratil.²⁰⁰ Nadalje, velik značaj pridat je dolasku predstavnika bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije, predvođenih Džaferom Kulenovićem, u posjetu Anti Paveliću. Prenose se riječi Kulenovića koji tvrdi da su članovi bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije u ustaškom „pokretu već od prvog časa“ te da oni „Muslimani-Hrvati“ surađuju u državnoj politici i upravi s ciljem „konsolidacije i uređenja Nezavisne Države Hrvatske.“²⁰¹

Nerijetko se ističe poveznica osobnog života Ante Pavelića te prostora današnje Bosne i Hercegovine i njegovog stanovništva. Kako tvrdi Slavko Kvaternik u svojoj poruci bosansko-hercegovačkim Hrvatima, „prvi i pravi hrvatski vrhovnik nakon 1000 godina... dr. Ante Pavelić, sin našeg roda“ rođen je upravo „na tlu naše slavne Herceg-Bosne.“²⁰² U izjavi koju je Slavko Kvaternik uputio povjereniku za novinstvo u Bosni i Hercegovini, ustaški vojskovođa ističe da je Ante Pavelić „u Bosni proveo prvu Svoju mladost – doba, kada se primaju prvi utisci u životu, koji ostaju za cijeli ljudski vijek neizbrisivi ... Tu je On primio Svoj prvi odgoj, tu je naučio ljubiti Svoju domovinu, tu je On vidio prve muke i patnje bosanskog Hrvata ... u neprekidnoj borbi uvijek je mislio na naše drage bosanske Hrvate, osobito na muslimansku braću, koji su toliko propadali pod tuđim vladama, posebno pod srpskim nasiljem.“²⁰³ Sam Ante Pavelić tvrdi da je „prva slova naučio u mektebu“ gdje mu ih je „pokazivao starac hodža musliman“ te da je tijekom svoga školovanja „srastao s braćom bošnjačkim muslimanima.“²⁰⁴ Primajući izaslanstvo iz Konjica i konjičkog kotara, predvođeno imamom Hadži Hafiz Krpom, Ante Pavelić je „govorio o svojoj osobnoj sreći, što je rođen u tom divnom kraju ... gdje se uvijek rađala borba i spremnost za rad u obrani Hrvatske.“²⁰⁵

Svakako je vrijedna spomena jedna Pavelićeva tvrdnja da za njega „ne postoji muslimansko pitanje, jer je to hrvatsko pitanje“ te da „ne postoji pitanje muslimanske vjere, jer je ona hrvatska u hrvatskoj domovini“.²⁰⁶ Dakle, bosansko-hercegovački muslimani su u očima

²⁰⁰ „Čestitke Bajrama Hrvatima muslimanima“, *Hrvatski list*, 3. listopada 1943., br. 232 (7993), str. 1.

²⁰¹ „Predstavnici bivše jugoslavenske muslimanske organizacije kod Poglavnika“, *Hrvatski list*, 15. kolovoza 1941., br. 225 (7125), str. 3.

²⁰² „Poruka vojskovođe Slavka Kvaternika bosansko-hercegovačkim Hrvatima“, *Hrvatski list*, 29. travnja 1941., br. 118 (7178), str. 4.

²⁰³ „Bosna – stožer Nezavisne Države Hrvatske“, *Hrvatski list*, 13. svibnja 1941., br. 131 (7111) str. 1.

²⁰⁴ „Bošnjački muslimani – cvijet hrvatske narodnosti“, *Hrvatski list*, 25. travnja 1941., br. 114 (7174), str. 4.

²⁰⁵ „Hercegovci kod Poglavnika“, *Hrvatski list*, 12. srpnja 1941., br. 191 (7171), str. 4.

²⁰⁶ „Muslimansko svećenstvo kod Poglavnika“, *Hrvatski list*, 9. kolovoza 1941., br. 219 (7209), str. 2.

ustaških ideologa smatrani sastavnim dijelom hrvatskog naroda, koje je trebalo u potpunosti inkorporirati u novu državu. Starčevićeva stajališta su uzeta kao aksiom i nikada se nije dovodilo u pitanje „hrvatstvo“ muslimana, stoga Pavelić i negira postojanje muslimanskog pitanja. S druge strane, za Pavelića i ostale ustaške ideologe neupitno su postojala druga pitanja, bila su to židovsko pitanje, *cigansko* pitanje te srpsko pitanje.

9.3 Prikaz Židova u *Hrvatskom listu*

Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske vijesti o Židovima isprva se pojavljuju sporadično, ali nose jasan negativan predznak. Već 19. travnja 1941. g. prenosi se vijest da je dan ranije „objavljena prva zakonska odredba o Židovima“. Radi se o Zakonskoj odredbi o otuđivanju hrvatske narodne imovine (analizirana u prethodnim poglavljima) u kojoj se jasno izdvaja i diskriminira Židove, odnosno isključivo se njihovi pravni poslovi proglašavaju ništavnima.²⁰⁷ Ubrzo na marginama lista nailazimo na vijest njemačkog medijskog servisa u kojoj se navodi da se u Palestini broj Židova popeo na više od pola milijuna te da se Arapi žale kako se „nastavlja zakonito i protuzakonito useljavanje Židova i prodavanje zemljišta Židovima“.²⁰⁸ Ovom se vijeću želi pokazati da Židovi ilegalno djeluju ne samo u Hrvatskoj, već i na internacionalnoj razini. Nadalje, *Hrvatski list* piše o odluci Ministarstva unutarnjih poslova kojom se Židovima zabranjuje posjećivanje javnih lokala, odnosno „kavana, restauracija i gostionica“ na prostoru čitave Hrvatske, čime se direktno dira u pravo na slobodu kretanja osječkih Židova.²⁰⁹

Prvi opsežan tekst o Židovima objavljen je 23. travnja 1941., istaknut u prvom planu *Političkog pregleda*, jedne od sekcija *Hrvatskog lista*, a naslovljen je „Židovski problem u Hrvatskoj“. U članku se prenose dijelovi teksta iz *Deutsche Zeitung in Kroatien*, novina koje izlaze u Zagrebu, te se posebno osvrće na izjavu ministra unutarnjih poslova, Andrije Artukovića, koji izjavljuje „da će hrvatska vlada riješiti židovski problem na isti način kao što je to učinila njemačka vlada“ te najavljuje donošenje i provedbu rasnih zakona. Židove se optužuje da planiraju „vršiti tzv. propagandu šaputanja i na taj način izazvati nemir“, a „širenje alarmantnih vijesti“ karakterizira se kao „staro sredstvo židovstva“ koji žele prodrijeti u mase „sa svojim prljavim namjerama.“ U nastavku se članka prenose Artukovićeve prijete Židovima kojima poručuje da „razmišljaju o sudbini svojih rasnih drugova u Reichu.“²¹⁰ Otvorene prijete Židovima pojavljuju

²⁰⁷ „Revizija pravnih poslova – Zakon o otuđivanju hrvatske narodne imovine“, *Hrvatski list*, 19. travnja 1941., br. 108 (7168), str. 1.

²⁰⁸ „Useljavanje Židova u Palestinu“, *Hrvatski list*, 21. travnja 1941., br. 110 (7170), str. 4.

²⁰⁹ „Židovi ne smiju posjećivati javne lokale“, *Hrvatski list*, 22. travnja 1941., br. 111 (7171), str. 2.

²¹⁰ „Židovski problem u Hrvatskoj“, *Hrvatski list*, 23. travnja 1941., br. 112 (7172), str. 4.

se u kontinuitetu – primjerice 1943.g. prenosi se izjava nove talijanske fašističke vlade da „židovsko pitanje za fašizam predstavlja jedno od najvažnijih pitanja koje se mora riješiti u novoj Italiji“ te da će „učiniti ... židove (sic) neškodljivima.“²¹¹

Nakon što su 30. travnja 1941. proglašeni rasni zakoni, sutradan na svojoj naslovnoj strani njihov puni tekst donosi i *Hrvatski list*.²¹² Kako je već detaljnije analizirano u prethodnim poglavljima, Židovima su tada eksplicitno označeni kao rasno inferiorni te su im skinuta ili ograničena građanska prava i slobode, poput prava na državljanstvo, prava na isticanje hrvatskih narodnih simbola te prava na slobodno sklapanje brakova. Rasnim je zakonima diskriminacija Židova, koja je dotada u političkoj praksi bila već naveliko prisutna, kako smo vidjeli i na primjeru travanjskih brojeva *Hrvatskog lista*, sada dobila i svoju nedvosmislenu, otvorenu de jure potvrdu. Pet dana nakon rasnih zakona, *Hrvatski list* donosi veliki članak pod nazivom „Tumačenje rasnih zakonskih odredbi“, prenesen iz *Hrvatskog naroda*. U njemu se potanko tumače *Zakonska odredba o državljanstvu*, *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* te *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda*. U tekstu se jasno očitava rasna ideologija Nezavisne Države Hrvatske te se eksplicitno navodi da se zakoni u mnogočemu ugledaju na njemačke nacističke rasne koncepte. Za Židove se, među ostalim, tvrdi da čine posebnu rasnu zajednicu kod koje „prevladava orijentalna i prednjeazijska rasa s primjesama mongolske i crnačke rase“, ali i da imaju „kojih 20% primjese europske rasne zajednice“. Međutim, dodaje se da su Židovi „ostali izvan europske zajednice jer su se vjekovima samo međusobno ženili,“ odnosno „zbog svoje vjerske i rasne isključivosti.“ Za konačni cilj nacionalne politike uzima se rješavanje nearijskih elemenata, od kojih se ističu oni židovski. Zato se u tekstu ističe da „židovske nasljedne faktore u Hrvatskom (sic) narodu treba dakle sukcesivno križanjem tako raspršiti, da praktički ništa više od njih ne ostane“, odnosno „onemogućiti biološku vezu između Arijska i nearijska.“ Židove se također optužuje „da stalno nastoje, da dođu do uplivnih položaja i da na narod utječu svojim političkim i moralnim nazorima i da ga materijalno iskorištavaju.“²¹³

Materijalno iskorištavanje Hrvata jedna je od najčešćih optužbi na račun Židova. U tekstu naslovljenom „O Židovima u Hrvatskoj“, opet preuzetom iz *Hrvatskog Naroda*, Židove se optužuje da su za manje od jednog stoljeća uspjeli preuzeti „gotovo čitav naš (hrvatski, op.a.) kapital, industriju i sve, što izbacuje čist novac sa malo muke“ dok su Hrvati „radili najgadnije i najmučnije poslove za te strance koji su došli u njihovu domovinu puni ušiju i smrada, goli i bos.“

²¹¹ „Fašizam će učiniti Židove neškodljivima“, 6. listopada 1943., br. 234 (7995), str. 2

²¹² „Poglavnikove odredbe o rasnoj pripadnosti“, *Hrvatski list*, 1. svibnja 1941., br. 120 (7180), str. 1.

²¹³ „Tumačenje rasnih zakonskih odredbi“, *Hrvatski list*, 5. svibnja 1941., br. 123 (7103), str. 4.

Tvrđi se da su zauzeli najljepše nekretnine u gradu, gdje su živjeli u komforu, dok je ondje Hrvat mogao ući „samo kao sluga, da pere podove, čisti smeće i izmišlja jela za razmažene gospodare.“²¹⁴ U jednom drugom članku navodi se da Židove karakterizira „moralna i materijalna korupcija“ te se iznose statistički podaci kojima se želi pokazati kako su Židovi u Hrvatskoj zauzeli ključna mjesta u „trgovini, industriji i bankarstvu ... u liječništvu, ljekarništvu i u odvjetništvu“ dok ih se ne može naći „u malom obrtu i radničkom staležu.“ Autor članak zaključuje uvjerenjem da bi „Zagreb bez Židova bio mnogo ljepši i veseliji ... Ne samo Zagreb, nego i sva ostala Hrvatska“, otvoreno ističući nadu da će to i doživjeti.²¹⁵ Osim materijalnog izrabljivanja Hrvata, *Hrvatski list* donosi članke i o židovskom izrabljivanju drugih skupina, pa čak i onih protivničkih, primjerice američkog naroda. Tako se u tekstu koji tematizira dolazak Židova u New Amsterdam govori da se ondje iskrcala „čitava hrpa spodoba iz ghetta“ koji su se „poput roja skakavaca bacili ... na grad“ gdje su „brzo osvojili najuplivijsa mjesta u trgovačkom životu Novog Amsterdama, usredotočivši u svojim rukama najunosnije trgovačke grane.“²¹⁶

Zanimljivo je uočiti način na koji *Hrvatski list* izvještava o objektivno tragičnim događajima kao što je čin samoubojstva. Međutim, budući da se radi o samoubojstvu „Žige Sterna, najbogatijeg Židova u Hrvatskoj“, uobičajeni diskurs o tragično poginulom se odbacuje te ga zamjenjuje onaj demonizirajući. Tako se ističe da je samoubojstvo „vjerojatno počinio zato, što je znao, da će biti pozvan na odgovornost zbog svojih postupaka i izrabljivanja hrvatskog radništva.“²¹⁷ „Najbogatiji Židov“ tako se direktno stavlja u kontrast s „izrabljivanim hrvatskim radništvom“ - putem javnog servisa potpiruje se etnička mržnja prema Židovima tako što ih se portretira kao grupu koja ekonomski profitira nauštrb Hrvata. Nadalje, čin samoubojstva se prikazuje kao čin priznanja zločinca koji nije imao drugoga izlaza jednom kada su njegova djela došla na vidjelo. Naravno, ako uzmemo u obzir rasnu ideologiju ustaške vlasti, njezin propagandni aparat i institucije, te općenito odnos prema Židovima, prirodno je zapitati se radi li se zaista o samoubojstvu.

Židove se redovito nastajalo povezati s drugim grupama kako bi se kod naroda stvorio dojam udruženog zločinačkog pothvata protiv hrvatskog naroda. Tako *Hrvatski list* 25. travnja 1941. godine prenosi uvodnik iz *Hrvatskog naroda* u kojem navodi kako su među „unutarnjim neprijateljima“ hrvatskog naroda „bili najvažniji židovstvo, kapitalistički sistem, podržavan

²¹⁴ „O Židovima u Hrvatskoj“, *Hrvatski list*, 16. svibnja 1941., br. 134 (7114), str. 5.

²¹⁵ „Židovi u Hrvatskoj“, *Hrvatski list*, 18. svibnja 1941., br. 136 (7116), str. 20.

²¹⁶ „Prvi Židovi u Sjevernoj Americi“, *Hrvatski list*, 16. rujna 1943., br. 217 (7979), str. 9.

²¹⁷ „Samoubojstvo Žige Sterna, najbogatijeg Židova u Hrvatskoj“, *Hrvatski list*, 23. travnja 1941. br. 112 (7172), str. 6

uglavnom od Židova, i slobodnozidarstvo, koje je, oslanjajući se na svoju međunarodnu svjetsku organizaciju i na židovski velekapital poput pauka rasplelo svoje mreže kroz sav politički, kulturni i gospodarski život Hrvatske i hrvatskog naroda.“ Ne staje se na povezivanju Židova i slobodnih zidara, već se navodi da su ove dvije grupe radile „ruku o ruku sa sličnim elementima u Beogradu i Srbiji služeći time velikosrpskoj misli...“²¹⁸ Židovi tako više nisu ocrtni samo kao izrabljivači i neprijatelji Hrvata u ekonomsko-klasnom smislu, već i svojevrсни petokolonaši koji aktivno sudjeluju u nacionalnom zatiranju hrvatskog naroda, surađujući s drugim grupama. Dovodilo ih se u poveznicu i s etničkim grupama poput Engleza, pa se izlazak Kraljevine Jugoslavije iz Trojnog pakta pripisuje „židovsko-engleskom kapitalu“²¹⁹, ističe se aktivna suradnja Židova i Engleza u borbi protiv fašističkih sila²²⁰ te oslanjanje cionističkog pokreta na pomoć Churchilla.²²¹ Jednom prilikom se navodi da su Židovi u britanskom zatvoreničkom logoru Zonierwateru u Južnoj Africi rukovodili posebnom komorom za kažnjavanje u kojoj su zatvorenici morali neprestano skakati, čak i dok jedu.²²² Na taj se način Židove portretira kao mučitelje, a ne one koji su trpjeli mučenje. Isticao se i židovski doprinos uspjehu Crvene armije, pa se navodi „da su tokom rata do sada odlikovana 59. 003 židova [sic!] različitim odličjima i kolajnama za zasluge za crvenu vojsku.“²²³ Poveznica između Židova i komunista prenesena je i na lokalnu razinu pa se naglašava da je Titov „glavni pomagač i duša zapravo cjelokupne partizanske djelatnosti stari beogradski Židov Moša Pijade.“²²⁴

Pri selekciji najvažnijih dnevnih vijesti, novinari se najčešće služe određenim kriterijima kako bi od mnoštva vijesti izabrali samo određene. Može se lako uočiti da geopolitička blizina događaja o kojemu se izvještava te njegova relevantnost za život jednog Osječanina nisu bile maksime kojima su se vodili novinari *Hrvatskog lista*, s obzirom da se o Židovima izvještava neovisno o tim faktorima, dok god takva vijest pridonosi njihovoj demonizaciji.²²⁵ Primjerice, 26. travnja 1941. novine donose vijest da je u New Yorku „predsjednik nadzornog odbora Fox Židov Josef Shenk osuđen ... na tri godine tamnice i 20 000 dolara globe zbog poreznih prijevара.“²²⁶ Prije svega, očito je da ovako specifičan događaj u udaljenim Sjedinjenim Američkim Državama

²¹⁸ „Opravdane mjere protiv Židova i Masona“, *Hrvatski list*, 25. travnja 1941., br. 114 (7174), str. 4.

²¹⁹ „Židovi u bivšoj Jugoslaviji“, *Hrvatski list*, 3. svibnja 1941., br. 121 (7181), str. 5.

²²⁰ „Židovi pozivanju na borbu do kraja“, *Hrvatski list*, 1. svibnja 1941., br. 120 (7180), str. 4.

²²¹ „Najveća nada Židova jeste Churchill“, *Hrvatski list*, 22. ožujka 1944., br. 69 (8134), str. 3.

²²² „GPU na englezki način“, *Hrvatski list*, 1. rujna 1943., br. 203 (7964), str. 6.

²²³ „Židovi zaslužni za crvenu vojsku“, *Hrvatski list*, 22. prosinac 1944., br. 295 (8360), str. 2.

²²⁴ „Partizanstvo kao nosilac komunističke ideje“, *Hrvatski list*, 9. travnja 1944., br. 84 (8149), str. 43.

²²⁵ Usporedbe radi, Johann Galtung i Mari Ruge, među ostalima, navode kulturalni proksimitet i relevantnost kao jedan od ključnih faktora pri selekciji vijesti. Prema: Roger Fowler, *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*, (London: Routledge, 1991), 13.

²²⁶ „Osuđeni Židovi u Americi“, *Hrvatski list*, 26. travnja 1941., br. 115 (7175), str. 6

nije suviše relevantan za čitatelje *Hrvatskog lista*. Nadalje, jasno je da je činjenica što je Josef Shenk Židov apsolutno nepovezana s krivnjom za poreznu prijevaru, ali se ona namjerno ističe kako bi se stvorila poveznica između etničke pripadnosti i sklonosti da se počini zločin. Zasižno su toga dana diljem svijeta za poreznu prijevaru osuđeni brojni pojedinci, pripadnici različitih etničkih grupa, ali činjenica da nisu Židovi bila je presudna da se oni nisu pojavili u novinama, a da Josef Shenk je. Isti primjer nailazimo i u rujnu 1942., kada se izvještava o presudi nekolicini Židova na čelu s Oskarom Izraelom Špicerom zbog prodavanja dukata za pretjeranu cijenu.²²⁷ Čak i u veljači 1945., kada je Nezavisna Država Hrvatska bila na rubu raspada, ekonomski i vojno, izvještava se o djelovanju „židovskih terorističkih bandi“ u Palestini.²²⁸ Iako su novine u tom periodu imale ukupno tek četiri stranice, mjesta za antisemitsku propagandu nije nedostajalo.

Gradske su vlasti uvelike ograničavale slobodu kretanja Židova u gradu Osijeku i okolici, a preko *Hrvatskog lista* sadržaj tih odluka postao je dostupan svima. Institucionalni rasizam je dakle bio javan, bez ikakvog sakrivanja. Osim već spomenutih travanjskih restrikcija koje se tiču odlaska u kavane, restoracije i gostionice, uveden im je policijski sat od 9 sati navečer do 6 sati ujutro, nisu smjeli posjećivati kazališta, kina, ići u parkove, sjediti na klupama, sastajati se po privatnim stanovima te izlaziti na ulicu u grupama većim od dvije osobe. Za sajamskih im je dana mogućnost kupovanja neophodnih životnih namirnica bila ograničena na specifične sate – na trgu od deset sati dopodne pa nadalje, a u trgovinama od 3-5 sati popodne. Ako nisu posjedovali traku, nisu smjeli napustiti vlastiti stan. Oni koji trake nisu imali, mogli su ih podići u Ustaškom stožeru, s obećanjem da će ih ondje „zbog nemara već stići zakonske posljedice.“²²⁹

U kakvoj su atmosferi živjeli Židovi u Slavoniji najbolje svjedoči izvještaj o protužidovskim demonstracijama održanim u Vinkovcima 2. kolovoza 1941. Navodi se da je velika povorka prošla „gradskim ulicama noseći ploče sa karikaturama Židova i sa ispisanim zahtjevima da ih se protjera iz Hrvatske.“ Ispred realne gimnazije „su spaljene neke židovske knjige i otpjevane židovske pjesme“, a mnoštvo se naroda „pridružilo demonstrantima i klicalo protiv Židova.“²³⁰ Iako su sami događaji najvjerojatnije prenaplašeni i dodatno potencirani od ustaških propagandista, otvoreno slavljenje tih događaja u *Hrvatskom listu* govori o općeprihvaćenosti antisemitizma i blagonaklonom pogledu novinskih urednika prema tome

²²⁷ „Osuđen Židov“, *Hrvatski list*, 16. rujna 1941., br. 257 (7247), str. 14.

²²⁸ „Židovi teroristi u Palestini“, *Hrvatski list*, 15. veljače 1945., br. 35 (8400), str. 1.

²²⁹ „Upozorenje Židovima o kretanju i prometu u gradu Osijeku i okolici“, *Hrvatski list*, 17. svibnja 1941., br. 135 (7115), str. 15.

²³⁰ „Protužidovske demonstracije“, *Hrvatski list*, 3. kolovoz 1941., br. 213 (7203), str. 8.

pokretu. Jednako je sugestivno i slavljenje „čišćenja hrvatskih gradova od Židova“ i činjenice da su „svi Židovi sposobni za rad, otpremljeni ... u radne logore.“²³¹

Državni izvještajni i promičbeni ured organizirao je od 1. svibnja do 1. lipnja 1942. g. u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu veliku „protužidovsku izložbu“. Paralelno s izložbom u kinima su se prikazivali antisemitski filmovi „Vječiti Židov“, „Rotšild“ i „Židov Süs“, a svaki posjetitelj dobio bi „besplatno knjižicu ... koja će korisno služiti svakom hrvatskom domu kao priručnik o razornom židovskom djelovanju.“²³² Plakati koji reklamiraju ovu izložbu bili su sveprisutni u brojevima *Hrvatskog lista*. To najbolje pokazuje podatak da se u broju od 1. svibnja 1942. g. nalazi 14 plakata identičnog sadržaja, a različite veličine. Na plakatu je prikazan ratnik koji nosi mač te štiti s ustaškim obilježjima u borbi s ogromnom zmijom koja simbolizira Židove.²³³ U povodu ove izložbe pisani su brojni antisemitski članci u *Hrvatskom listu*. Tako se primjerice u članku „Uson i sumrak židovstva u Hrvatskoj“ eksplicitno ističe da je Državni izvještajni i promičbeni ured izložbu pripremio „da posluži odgoju širokih narodnih slojeva u protužidovskom duhu“.²³⁴ U članku „Posjet protužidovskoj izložbi u Zagrebu“ navodi se su priređivači izložbe imali za cilj „upoznati sve dijelove Hrvatske s činjenicom, da ni jedan hrvatski kraj nije bio iznimka, da su svi od židovstava jednako patili, i da bi nerješavanje židovskog pitanja predstavljalo najveću opasnost za čitavu budućnost Hrvatske.“²³⁵ Budući da je trenutak bio pogodan, u novinama se, paralelno s izložbom, oglašava prodaja podržavljenih židovskih poduzeća.²³⁶ Istovremeno su osječki Židovi bili upozoreni od Župske redarstvene oblasti „da se bezuvjetno imaju javljati na prisilni rad oko gradnje židovskog naselja.“²³⁷ Nešto kasnije, 28. lipnja 1942., ista izložba, s pratećim filmovima, otvorena je u Osijeku, s ciljem da se prikaže „destruktivni rad židovstva na svim poljima javnog i posebničkog života.“²³⁸ Trajala je do 15. srpnja 1942., održavala se u prostorijama Kasina (Grand-Hotela) u Županijskoj ulici,²³⁹ a otvorio ju je veliki župan Velike župe Baranja Stjepan Hefer. Posjetitelji iz drugih mjesta imali su 50% popusta na Hrvatskim državnim željeznicama, a ističe se da je izložba u Osijeku posebno važna zbog toga „što je baš u našem gradu bio velik utjecaj židovstva i to mnogo veći nego po drugim mjestima.“²⁴⁰ Povjesničar Mario Jareb donosi podatak

²³¹ „Čišćenje hrvatskih gradova od Židova“, *Hrvatski list*, 31. srpnja 1941., br. 210 (7200), str. 3.

²³² „Protužidovska izložba u Zagrebu“, 1. svibnja 1942., br. 102 (7549), str. 2.

²³³ „Židovi“, *Hrvatski list*, 1. svibnja, 1942., br. 102 (7549), str. 11.

²³⁴ „Uson i sumrak židovstva u Hrvatskoj“, *Hrvatski list*, 3. svibnja 1942., br. 104 (7551), str. 10.

²³⁵ „Posjet protužidovskoj izložbi u Zagrebu“, *Hrvatski list*, 10. svibnja 1942., br. 109 (7556), str. 9.

²³⁶ „Prodaja židovskih poduzeća“, *Hrvatski list*, 9. svibnja 1942., br. 108 (7555), str. 8.

²³⁷ „Upozorenje Židovima“, *Hrvatski list*, 21. svibnja 1941., br. 118 (7565), str. 13.

²³⁸ „Izložba 'Židovi' u Osijeku“, *Hrvatski list*, 12. lipnja 1942., br. 136 (7583), str. 13.

²³⁹ „Izložba 'Židovi' u Osijeku“, *Hrvatski list*, 23. lipnja 1942., br. 147 (7592), str. 4.

²⁴⁰ „Otvorenje izložbe 'Židovi'“, *Hrvatski list*, 28. lipnja 1942., br. 150 (7597), str. 23.

da je osječku izložbu posjetilo 4200 ljudi.²⁴¹ Upravo je u ovom periodu, od svibnja do srpnja 1942. g., antisemitska propaganda u *Hrvatskom listu* doživjela svoj vrhunac.

9.4 Prikaz Roma u *Hrvatskom listu*

Romi se u *Hrvatskom listu* spominju znatno rjeđe u usporedbi sa Srbima i Židovima, što ni ne čudi ako se uzme u obzir njihova vrlo ograničena društvena i politička moć. Shodno tome, vlasti NDH nisu imale ni potrebu vršiti temeljitu propagandu protiv Roma jer su znale da im oni neće moći pružiti značajan otpor, odnosno da će se s njima lako obračunati.

Prvi usputni spomen Roma pojavljuje se dan prije donošenja rasnih zakona, 29. travnja 1941. g., kada se u nekoliko redaka uz rub stranice prenosi komentar zagrebačkog lista *Hrvatska gruda*. U komentaru se autor osvrće na riječi ministra pravosuđa na temelju kojih zaključuje da će uz židovsko pitanje, Nezavisna Država Hrvatska „konačno energično zahvatiti i cigansko pitanje, koje je od izvanredne važnosti za mir, red i sigurnost na našim selima...“, ističući da je ono važno i s narodnog i s rasnog gledišta.²⁴²

I Romi su, kao i Židovi, obuhvaćeni rasnim zakonima koji su izneseni na naslovnoj stranici 1. svibnja 1941. Iako su Romi navedeni samo usputno, rasni su zakoni imali ogromne posljedice za njihovu sudbinu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Kako u samim zakonima, tako se i u „Tumačenju rasnih zakonskih odredbi“ Romi spominju tek na nekoliko mjesta, dok je glavnina prostora ostavljena interpretaciji zakonskih točaka koje se bave statusom Židova. Za Rome se navodi da čine zasebnu rasnu zajednicu, odnosno da su „smjesa indidne i iranske rase s paleonegridnim elementima, s orijentalnim i mongolidnim primjesama i opet sa kojih 20% rasnih elemenata europske rasne zajednice.“ Isključenje Roma iz europske zajednice pripisuje se specifičnosti njihovog „socijalnog položaja“. Autori članka ističu da se „ciganska rasna obilježja ističu ... kod mješanaca više nego židovska kod židovskih mješanaca“ te da se s njima pretežito „miješaju Ariji, koji su kriminalni tipovi“. Ovo se navodi kao objašnjenje za nejednak položaj Roma i Židova u zakonu, odnosno odluci da se i „polucigani“ pravno izjednače s „Ciganima“, sve „da se tako to više eliminiraju kriminalna nagnuća.“²⁴³

²⁴¹ Mario Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.), 126.

²⁴² „Riješit će se i ciganski problem“, *Hrvatski list*, 29. travnja 1941., br. 118 (7178), str. 4.

²⁴³ „Tumačenje rasnih zakonskih odredbi“, *Hrvatski list*, 5. svibnja 1941., br. 123 (7103), str. 4.

Kao i Židove, propaganda je i Rome nastojala povezati s neprijateljskim skupinama. Tako se u članku „Cigani i komunisti surađuju na području Srbije“ navodi da je u jednoj grupi zarobljenika komunista bilo evidentirano „15 naoružanih cigana (sic).“²⁴⁴ Iako ova vijest iz rujna 1941. g. ne tematizira događaj na području Nezavisne Države Hrvatske, treba naglasiti da se ustaški režim tada skoro već tri mjeseca sukobljavao s partizanima. Budući da su partizanske jedinice bile koordinirane od strane komunističkih vođa, na partizane se gledalo kao na jedinstven pokret, neovisan o državnim granicama. Ovo objašnjava činjenicu zašto se ovakav članak uopće našao u *Hrvatskom listu*. Njime se, dakle, Romi općenito povezuju s komunističkim skupinama, te tako stavljaju u isti okvir, onaj državnih neprijatelja.

Urednici *Hrvatskog lista* su navodno genetsko nagnuće Roma prema kriminalitetu pokušali dokazivati navođenjem primjera. Tako se u članku „Ciganin i dukati“ govori o Romu iz travničkog kraja koji je, vidjevši da je jedna kuća ostala prazna, „vješto prekopao čitavu kuću“ te iz nje ukrao 1090 kuna i dukate u vrijednosti od 44 000 kuna. Na koncu se izvještava da je uhvaćen u bijegu i predan državnom odvjetništvu.²⁴⁵

U *Hrvatskom listu* se Romima kao grupi pripisuju isključivo negativne karakteristike te na taj način pojačava negativna percepcija Roma među čitateljima. Tako proustaški novinar Vilim Peroš, pišući o antihrvatskoj propagandnoj djelatnosti u Kraljevini Jugoslaviji, tvrdi da je Srbima „bizantska dvoličnost, izmješana s ciganskim lukavostima u duhu balkanskih Ščipetara davala ... uvijek novih mogućnosti za njihove mračne ciljeve“. Razina ksenofobije u ovoj je izjavi nevjerojatno kompleksna. Mržnja prema Srbima se iskazuje tako što ih se povezuje s tobože inherentnim negativnim grupnim karakteristikama Roma i Albanaca. Dakle, autor u jednoj jedinoj rečenici demonizira čak tri etničke skupine. U istom članku autor još jednom posredno degradira Rome kada utvrđuje da je za vrijeme Kraljevine Jugoslavije „novinstvo neprestano moralo pisati hvalospjeve kojekakvim kraljevima, makar oni proizašli i iz ciganske čerge.“²⁴⁶ Istom se tehnikom koristi i autor teksta „Niški Cigani“ kada ističe da se ondašnji Rom „s ponosom poziva na činjenicu, da i Karađorđevići potječu od cigana, što se, uostalom, može uzeti s visokim stupnjem vjerojatnosti.“ Nakon što navodi da Romi ondje „za tri cigarete čiste cipele i čizme, ili vode

²⁴⁴ „Cigani i komunisti surađuju na području Srbije“, 20. rujna 1941., br. 261 (7251), str. 7.

²⁴⁵ „Ciganin i dukati“, *Hrvatski list*, 13. svibnja 1942., br. 111 (7558), str. 10.

²⁴⁶ „Naša je promičba izgrađena na istini“, *Hrvatski list*, 19. rujna 1943., br. 220 (7981), str. 9.

medvjede“ te da u Nišu postoje „četiri ciganske mahale s 4.000 stanovnika“, dodaje da romsku mahalalu na Stočnom Trgu karakterizira „moralna i zdravstvena propalost“.²⁴⁷

Za stvaranje negativne slike o Romima koristila se i literarna fikcija. U kratkoj priči naziva *Ciganin i proso* govori se o Romu koji je dao obećanje Bogu da će, ako mu podari dobar urod prosa, dio odvojiti i za sirotinju. Kada je vidio da je urod obilan, Rom se pohvalio svojoj majci kako je „majstorski prevario“ Boga jer mu je svjesno dao lažno obećanje. Nakon toga Roma stiže kazna u obliku prirodnih nepogoda, požara i obilne kiše, koje mu raznesu sav urod. U konačnici priče nesretni Rom zaključuje da mu „ne gine i opet prositi“, dodajući da je tako i naučio.²⁴⁸ Iako je središnja poanta priče da se Boga ne da zavarati, ne treba zanemariti činjenicu da su baš Romi odabrani kao glavni akteri, kao oni koji su spremni prevariti i Boga. Portretira ih se kao podmukle ljude koji ne prežu ni pred čime kako bi se dokopali materijalnog dobra. Nadalje, finalnim priznanjem Roma da je naučen da prosi i da će, ako treba, opet početi prositi, Rome se pokušava prikazati kao grupu koja ostatku populacije predstavlja društveni teret, koja ne privređuje i ne pridonosi razvitku države, već ju financijski opterećuje.

Da su Romi bili evidentirani od strane institucija, pokazuje minijatura obavijest na marginama stranice koja donosi proglas „kojim se pozivaju svi cigani, da se po abecednom redu prijave kod redarstvenog ravnateljstva.“²⁴⁹ Ova je obavijest očito povezana s odredbom Ministarstva unutarnjih poslova NDH o popisivanju Roma, izdanom 3. srpnja 1941 g, približno dva tjedna ranije od proglasa. O gotovo totalnom istrebljenju Roma svjedoče riječi ustaškog pukovnika Ivana Stiera koji u govoru slavonskim seljacima, pred sam kraj rata, ističe da „hrvatskog naroda nikada ne će nestati“ ali da su „mnogi ... nestali: četnici, cigani i židovi (sic)“.²⁵⁰

9.5 Prikaz Srba u *Hrvatskom listu*

Listanjem *Hrvatskog lista* lako se može uočiti da su Srbi predstavljali grupu koja je najčešće bila izložena demonizaciji, odnosno da je ustaška propaganda najviše truda uložila na prikazivanje Srba kao glavnih neprijatelja hrvatskog naroda i hrvatske neovisnosti.

²⁴⁷ „Niški cigani.“ *Hrvatski list*, 6. rujna 1941., br. 247 (7237), str. 7.

²⁴⁸ „Ciganin i proso“, *Hrvatski list*, 1. lipnja 1941., br. 150 (7130), str. 24

²⁴⁹ „Prijava Cigana“, *Hrvatski list*, 19. srpnja 1941., br. 198 (7178), str. 4.

²⁵⁰ „Živa sviest hrvatskog seljaka“, *Hrvatski list*, 15. veljače 1945., br. 35 (8400), str. 2.

Borba za osnivanje Nezavisne Države Hrvatske portretira se kao borba za zbacivanje „okova srpske hegemonije“ - metafora kojom se opisuje stanje u Kraljevini Jugoslaviji.²⁵¹ *Hrvatski list* tako prenosi tekst članka njemačkog lista *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz* u kojem se tvrdi „da su Srbi od početka postojanja Jugoslavije ugnjetavali Hrvate“.²⁵² Nadalje, u jednom opširnijem članku se navodi da su „svi Srbi bez razlike stranaka“ radili na ostvarenju „veliko-srpske zavjetne misli... dakle jedne infernalne zavjere protiv hrvatskog naroda i integriteta Hrvatske“, a tematika se lokalizira navodima da se aktivno radilo na „dekroatizaciji Slavonije“ metodama „nasilnog posrbljivanja i ordinarne pljačke na pučanstvu.“²⁵³ Na sličnom je tragu i tvrdnja da su Srbi „u hrvatskim zemljama uvijek radili protiv interesa hrvatskog naroda, upravo oni su sve svoje snage bili usredotočili na to, da, ne birajući sredstva, izvlaste Hrvate i prisvoje hrvatsku zemlju.“²⁵⁴ Opisujući crkveno-vjersku politiku u „bivšoj t. zv. Jugoslaviji“ kao hegemonističku i nemoralnu, autori otvoreno izjednačavaju Jugoslaviju s „velikom Srbijom“.²⁵⁵ Isto se tako za položaj Hrvatske „pod beogradskim režimom“ tvrdi da je odgovarao onome „velikosrpske kolonije.“²⁵⁶ U tome kontekstu gleda se i Banovina Hrvatska, za koju se tvrdi da su je Hrvatima „velikosrbi jedva dali za bivše zle uspomene Jugoslavije, ne iz osjećaja pravde, već iz straha pred ovim sadašnjim ratom...“²⁵⁷ Na Banovinu Hrvatsku se indirektno osvrće i autor jednog motivacijskog teksta s kraja 1944. g., tvrdeći da su jugoslavenski vlastodršci „htjeli zadovoljiti Hrvate mrvicama sa svoga gospodskoga stola“ tek onda kada su „razvojem vojničkih i političkih prilika u Evropi došli u opasnost“.²⁵⁸ Pred kraj rata, u *Hrvatskom listu* se radilo na antijugoslavenskoj propagandi usmjerenoj protiv nove Jugoslavije, one koju ju obećavalo partizansko vodstvo. Nju se nastoji prikazati kao zemlju temeljenu na boljševizmu i velikosrpskom hegemonizmu, istovremeno povlačeći poveznicu s Kraljevinom Jugoslavijom za koju se navodi da je „išla za tim, da posve uguši hrvatsku nacionalnu svijest i još čvršće stegne okove na tielu Majke Hrvatske.“²⁵⁹ U svezi s time, tvrdi se da partizanski zapovjednici Hrvate „tjeraju u borbu na najopasnijim mjestima, a Srbe zadržavaju u pozadini“, želeći tako pripisati partizanskom pokretu isključivo srpski karakter.²⁶⁰ Zanimljivi su razmjeri do kojih su autori članaka išli kako bi

²⁵¹ „Žrtve u borbi za hrvatsku slobodu“, *Hrvatski list*, 16. travnja 1941., br. 105 (7165), str. 12.

²⁵² „Kome zahvaljuju Hrvati svoju slobodu?“, *Hrvatski list*, 17. travnja 1941., br. 106 (7166), str. 4.

²⁵³ „Konac jedne perfidije: Zakoniti nasljednici hrvatske zemlje“, *Hrvatski list*, 24. travnja 1941., br. 113 (7173), str. 4.

²⁵⁴ „Podmuklost dalmatinskih Srba“, *Hrvatski list*, 19. travnja 1941., br. 145 (7125), str. 8.

²⁵⁵ „Uz zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu“, *Hrvatski list*, 10. svibnja 1941., br. 128 (7108), str. 5.

²⁵⁶ „Nikada više velikosrpska kolonija“, *Hrvatski list*, 1. lipnja 1941., br. 150 (7130), str. 25.

²⁵⁷ „Tko je na pravom putu“, *Hrvatski list*, 4. veljače 1945., str. 2.

²⁵⁸ „Trebalo izdržati!“, *Hrvatski list*, 3. studenog 1944., br. 255 (8320), str. 4.

²⁵⁹ „Jalov posao 'Jugoslavena' – Nastojanje neprijateljske sile da obnovi Jugoslaviju“, *Hrvatski list*, 3. studenog 1944., br. 255 (8320), str. 4.

²⁶⁰ „Nasilno odvedeni bježe iz partizanskih redova“, *Hrvatski list*, 29. ožujka 1944., br. 75 (8140), str. 14.

što negativnije portretirali bivši jugoslavenski režim. Tako se u članku „Sablažnjivo ponašanje na Dravi“ govori o tome kako su dva mladića vodila razgovor „o svojim ljubavnim pustolovinama, služeći se pri tome najsablažnjivijim izrazima“, ne vodeći računa o osječkim građanskim obiteljima koje su bile prisutne na kupalištu. Tvrdi se da takvo ponašanje vuče korijen iz vremena kada je prostor bio „pod srbijanskim režimima“, odnosno kada je „srbijansko-židovska bagra davala ton na kupalištima.“²⁶¹

Ustaške je režim vrlo brzo krenuo u brisanje povijesnih i kulturnih poveznica sa Srbima i Kraljevinom Jugoslavijom. Izvještava se kako su zagrebačke vlasti već 14. travnja 1941. g. naredile skidanje svih javnih natpisa pisanih ćirilicom ili onih „koji podsjećaju na bolnu prošlost.“²⁶² Osim izbacivanja ćirilice, jedna od najčešćih metoda zatiranja poveznica bilo je mijenjanje naziva ulica i trgova. U Zagrebu je takva odluka donesena već 19. travnja 1941. g., a *Hrvatski list* izvještava kako je odlučeno da se skinu ploče s nazivima poput Trg kralja Aleksandra, Trg kralja Petra ili Beogradska ulica.²⁶³ Odbor za promjenu naziva osječkih ulica održao je svoju sjednicu 7. svibnja 1941. g., o čemu *Hrvatski list* izvještava sljedećeg dana. Potreba za promjenom naziva ulica opravdava se tvrdnjom da su „u bivšoj propaloj Jugoslaviji mnoge ... ulice dobile nehrvatska imena, pa ih sada valja izbaciti iz popisa naših ulica“. Jasno otklanjanje od ideje zajedništva Jugoslavena i priklanjanje fašizmu vidi se kod promjene naziva Trga oslobođenja i ujedinjenja u Trg Adolfa Hitlera, „po velikom Vođi Reicha“. Svoje ulice u Osijeku dobili su i Heinrich Himmler, „Führerov suradnik“, te Hermann Göring, „državni maršal Reicha“. Kako bi se otklonila poveznica s Kraljevinom Jugoslavijom, prostorom Srbije i srpskim istaknutim pojedincima, Aleksandrova ulica mijenja naziv u Ulicu dr. Ante Starčevića, Šumadijska ulica u Duvanjsku ulicu, Beogradska ulica u Ulicu Bartola Kašića, Karadžićeva ulica u Kanižličevu ulicu, Karadorđev trg u Trg Marije Petraš, itd.²⁶⁴

Isčitavanjem *Hrvatskog lista* lako se može pratiti postupno skidanje građanskih prava i sloboda pripadnicima srpskog naroda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Primjerice, novine izvještavaju da je Srbima u Zagrebu naređeno da unutar četrdeset i osam sati napuste dijelove grada sjeverno od specifičnog cestovnog poteza te da se presele u dio grada južno od istog poteza. Za sve osobe pravoslavne vjere zabranjen je izlaz iz grada Zagreba, a za „stanovnike grada Zagreba

²⁶¹ „Sablažnjivo ponašanje na Dravi“, *Hrvatski list*, 19. kolovoza 1941., br. 229 (7219), str. 18.

²⁶² „U Zagrebu nema više natpisa koji podsjećaju na bolnu prošlost“, *Hrvatski list*, 15. travnja 1941., br. 104 (7164), str. 2

²⁶³ „Ukidanje uličnih naziva koje nemaju ništa zajedničkog s Hrvatima“, *Hrvatski list*, 20. travnja 1941., br. 109 (7196), str. 8.

²⁶⁴ „Promjena imena osječkih ulica“, *Hrvatski list*, 8. svibnja 1941., br. 126 (7106), str. 15.

srpsko-pravoslavne vjere“ uveden je policijski sat od šest sati popodne do osam sati ujutro, tijekom kojeg su smjeli boraviti isključivo u svojim stanovima.²⁶⁵ U novinama očekivano ne nalazimo nikakav popratni komentar na ovu odluku. S druge strane, jasno je da je Srbima prekršeno pravo na slobodu kretanja te da ih se izdvaja od ostatka stanovništva zbog njihove etničko-vjerske pripadnosti te ne temelju nje diskriminira. Kasnije *Hrvatski list* prenosi i vijest da se u Zagrebu razmatra da se Srbima (i Židovima) ograniči boravak na još uži prostor nego ranije, unutar samo jednog dijela juga grada.²⁶⁶

Svi Srbi koji su se doselili na područje grada Osijeka nakon 1. siječnja 1900. g., zajedno sa svojim potomcima, bili su se dužni unutar određenog roka prijaviti u zgradu Predstojništva gradskog redarstva u Osijeku. Onaj tko bi se na to oglušio, postao bi „ratnim zarobljenikom“ te bi bio „odveden u zarobljenički logor.“ Važno je uočiti da gradski načelnik Osijeka u ovom službenom pozivu koristi termin „Srbijanci“, a ne „Srbi.“²⁶⁷ Hrvatski enciklopedijski rječnik definira riječ „Srbijanac“ kao „Srbin iz Srbije“²⁶⁸. Iako su neki od tih ljudi živjeli u Osijeku već više od četrdeset godina, to nije bilo dovoljno da ih se ne smatra „Srbijancima“. Drugim riječima, označavalo ih se kao strance koje ne pripadaju ovom prostoru, već geografskom prostoru Srbije. Takvo oslovljavanje nije bilo slučajno, već je imalo za cilj nijekati dio identiteta koji su ti ljudi izgradili u Osijeku i doprinos koji su dali gradu. Što se tiče samog termina Srbijanac, njegova je uporaba i danas zamršena i kontroverzna, a mnogi ga Srbi smatraju uvredljivim.

U novinama nailazimo na brojna izvješća o zločinima (npr. ubojstvima, pljačkama, itd.) navodno počinjenima od strane Srba. Autentičnost i točnost ovih vijesti nemoguće je provjeriti, jer se podaci o istrazi ne donose, a sve i da se donose, ona bi svakako bila izrazito subjektivna s obzirom da istrage provode ustaški dužnosnici. Neovisno o tome, znakovito je koje sintagme upotrebljavaju novinari *Hrvatskog lista* kada opisuje ove zločine. Naziv jednog takvog članka glasi „Nove žrtve srpskog zvjerstva“, što jasno implicira dvije stvari. Prvo se srpstvo dovodi u vezu sa sklonošću k nekontroliranom ponašanju tipičnom za zvjeri te ih se na taj način dehumanizira. Nadalje, atribut „nova“ sugerira da su takva ubojstva stvar kontinuiteta, da su se zbivala u prošlosti, i da će se vjerojatno zbivati i u budućnosti. U tekstu članka počinitelje zločina se opisuje kao „krvožedne Srbe“²⁶⁹, što ide ruku uz ruku s prethodnom referencom na zvjerstvo. Iz perspektive

²⁶⁵ „Evakuacija Srba iz jednog dijela Zagreba“, *Hrvatski list*, 8. svibnja 1941., br. 126 (7106), str. 2.

²⁶⁶ „Nove mjere u pogledu Židova i Srba u Zagrebu“, *Hrvatski list*, 15. svibnja 1941., br. 133 (7113), str. 2.

²⁶⁷ „Poziv Srbijancima koji borave na području grada Osijeka“, *Hrvatski list*, 10. lipnja 1941., br. 158 (7138), str. 16.

²⁶⁸ Liljana Jojić i Ranko Matasović, gl. urednici, *Hrvatski enciklopedijski rječnik: Sim-Tap*, (Zagreb: EPH, Novi Liber, 2004), 117.

²⁶⁹ „Nove žrtve srpskog zvjerstva“, *Hrvatski list*, 22. travnja 1941., br. 111 (7171), str. 6.

kognitivne lingvistike, Srbe se pokušava dovesti pod kognitivni okvir koji možemo nazvati „zvjerstvo“. Nakon što je inicijalna poveznica između Srba i zvjerstva ustanovljena u naslovu članka (i svim prethodnim člancima koji su pisani na istom tragu), riječju „krvožedni“ taj se okvir ponovo aktivira u mislima čitatelja. Jednom kada se kognitivni okvir aktivira, čitatelji ne povezuju samo epitet „krvožedni“ uz Srbe, već i sve ostale konotacije koje vežemo uz „zvjeri“, kao npr. manjak inteligencije, nepostojanje moralnih načela, sklonost zadovoljavanju isključivo fizioloških potreba. Što se više puta zazove taj kognitivni okvir, veća je šansa da će ga i sami čitatelji usvojiti i povjerovati u njega. Nadalje, etnička pripadnost navodnih počinitelja zločina u prvom je planu i zločin se konstantno pokušava dovesti u vezu s njome. Prethodno smo vidjeli da se ista tehnika redovito koristila i pri demonizaciji Židova, što govori o dosljednosti ksenofobne metodologije urednika *Hrvatskog lista*. I u članku naslovljenom „Strašno zvjerstvo u Svilaju – Srbi iz tenkova pucaju na goloruke žene i djecu“ Srbe se stavlja pod isti kognitivni okvir, s tim da se ovaj put posebno naglašava navodni manjak empatije prema bespomoćnom sloju stanovništva.²⁷⁰

Kada bi ustaški dužnosnici neko zlodjelo pripisali Srbima, onda bi te zločine redovito opisivali u detalje. Cilj opisivanja bila je jasna vizualizacija zločina kako bi čitatelj osjetio snažno gađanje prema počinitelju. Naglašen je manjak ikakve empatije od strane počinitelja, a jasno je da se empatija uzima kao jedna od glavnih sastavnica ljudskosti. U jednom primjeru ustaški povjerenik izjavljuje da su „srpski ... vojnici uz pomoć domaćih četnika“ jednog čovjeka „zlostavljali, istrgli mu želudac i trbuh, odrezali mu spolne organe i najzad na umirućeg natjerali konje.“²⁷¹ Ako čitatelj bezrezervno vjeruje novinama kao informacijskom autoritetu, jasno je da će ustaški propagandisti postići glavni cilj članka - demonizirati Srbe u očima Hrvata. Autori članaka odlaze tako daleko da su spremni optužiti Srbe, čak kada su i sami svjesni da nemaju adekvatne dokaze. Oni uzimaju karakter i detalje zločina kao nešto što upućuje na to da su ga počinili Srbi. Tako se u tekstu naziva „Divljački napadaj na ženu – Zločinstvo u Industrijskoj četvrti – Nedjelo su vjerojatno počinili četnici“ tvrdi da se „govorilo ... da je dijete zaklano, a žena da je teško ozlijeđena, što međutim ne odgovara istini, premda se čini, da su divljački napadaj u njezinom stanu doista (!) počinili neki četnici...“²⁷² Riječju „doista“ suptilno se želi nametnuti misao da bi samo četnici, termin koji autori članaka koriste kao sinonim za Srbe, bili spremni učiniti tako gnusan zločin.

²⁷⁰ „Strašno zvjerstvo u Svilaju – Srbi iz tenkova pucaju na goloruke žene i djecu“, *Hrvatski list*, 30. travnja 1941., br. 119 (7179), str. 13.

²⁷¹ „Strašno zlodjelo srpskih vojnika i četnika“, *Hrvatski list*, 27. travnja 1941., br. 116 (7176), str. 3.

²⁷² „Divljački napadaj na ženu – Zločinstvo u Industrijskoj četvrti – Nedjelo su vjerojatno počinili četnici“, *Hrvatski list*, 29. travnja 1941., br. 118 (7178) str. 16.

Grupiranje državnih neprijatelja nije ništa netipično za vlasti Nezavisne Države Hrvatske, kao što smo već vidjeli na primjeru povezivanja Židova s drugim grupama. Na isti su način četnici i partizani prikazivani kao jedinstveni društveno-politički pokret, unatoč jasnim ideološkim razlikama, što se očituje pri upotrebi terminima poput „četničko-komunistički banditi“.²⁷³ U članku iz siječnja 1945. novinari *Hrvatskog lista* pišu da „četnici, koji su sada postali partizani, pljačkaju hrvatske domove, a hranu dijele pravoslavnom življu.“ Optužuje ih da smjenjuju Hrvate s činovničkih pozicija i „po nalogu iz Beograda“ postavljaju Srbe, da latinicu zamjenjuju ćirilicom, da „iztiču svoje velikosrbstvo“ te da na području pod svojom vlašću „vrše strahovit teror nad hrvatskim i muslimanskim življem.“²⁷⁴ U uvodniku koji govori o partizanima, tvrdi se da partizanstvo „izključivo služi probojcima velikosrpstva i komunizma“ te da su „partizanske razularene skupine ... načinile toliko zla i nevolje, sve u velikoj mržnji prema hrvatskom narodu.“²⁷⁵ Na drugom se mjestu eksplicitno tvrdi kako se „četnici i partizani nalaze ... na istoj liniji, na zajedničkoj fronti protiv učvršćenja i izgradnje prirodnog ostvarenja težnja hrvatske narodne osebjnosti i samobitnosti.“²⁷⁶ Piše se da pripadnici ovih dvaju skupina „mijenjaju odmetničke znakove i nastupaju čas kao četnici, čas kao partizani“ te da je zbog toga „teško označiti koja je odmetnička skupina u spomenutom kraju partizanska, a koja četnička.“²⁷⁷ Drugim riječima, partizane i četnike se grupira u okvir velikosrpstva te ih se stavlja u opreku s hrvatstvom, nacionalnim aspiracijama Hrvata te hrvatskom kulturom.

²⁷³ Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*, 208.

²⁷⁴ „Četnički teror u hrvatskim selima“, *Hrvatski list*, 6. siječnja 1945., br. 4 (8369), str. 1.

²⁷⁵ „Velikodušnost Poglavnika i hrvatske države“, *Hrvatski list*, 30. siječnja 1945., br. 24 (8389), str. 2

²⁷⁶ „Četnici i partizani na istoj liniji“, *Hrvatski list*, 2. rujna 1943., br. 204 (7965), str. 4.

²⁷⁷ „Obračunavanje među odmetnicima“, *Hrvatski list*, 4. rujna 1943., br. 206 (7967), str. 4.

10. Zaključak

Različit odnos vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema različitim vjerskim i etničkim skupinama bio je prije svega uvjetovan ideologijom ustaškog pokreta. Budući da je novonastala država obuhvaćala značajne prostore u kojima Hrvati nisu činili većinu, ustaške su vlasti svojom ideologijom morale naknadno stvoriti tu većinu. Pozivajući se na Antu Starčevića, koji je predstavljao autoritet oca domovine, te računajući na nedovršen proces oblikovanja skupnog identiteta muslimanskog stanovništva, državne su vlasti nastojale u hrvatski nacionalni korpus inkorporirati nekoliko stotina tisuća muslimana obuhvaćenih novim državnim granicama. Potpuno je drugačiji bio odnos prema Srbima koji su tada predstavljali već jasno definiran narod s izgrađenim skupnim identitetom. Ustaški je pokret na srpski narod gledao kao na glavne državne neprijatelje koji su tijekom Kraljevine Jugoslavije politički djelovali protiv hrvatskih nacionalnih interesa i ostvarenja hrvatske samobitnosti. Prvobitna ideja eliminacije srpskog stanovništva u državi pomoću iseljavanja, pokolja i pokatoličenja djelovala je kontraproduktivno - poticala je srpsko stanovništvo na oružani otpor. Tada je nastupio neuspjeli umjetni ideološki zaokret koji se odrazio u osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve. S druge strane, odnos prema Židovima i Romima temeljio se na kopiranju nacističkih rasnih zakona. Eliminacijom Židova vlasti su zadobile značajnu materijalnu i novčanu dobit, dok se romsko stanovništvo svojom posebnosti i specifičnim stilom života nije uklapalo u sliku rasno čiste Hrvatske te je zbog stoga gotovo u potpunosti istrijebljeno. Sve navedene sastavnice rasne politike jasno su se očitavale i u medijima pod kontrolom ustaških vlasti, pa tako i u proustaškom osječkom dnevniku *Hrvatskom listu*. Totalitarne države karakterizira potpuna kontrola društva pa je tako i *Hrvatski list* djelovao isključivo u okvirima koje su propisivale državne institucije zadužene za propagandu. Propagandnim metodama prekomjernog isticanja, selektivnog odabira, neprestanog ponavljanja, pozivanjem na znanstvenost pseudoznanstvenih tvrdnji, prebacivanjem krivnje, lažnim tvrdnjama, i dr., državni propagandisti i urednici *Hrvatskog lista* nastojali su oblikovati stajališta svojih čitatelja u pravcu ustaške rasne ideologije. Što je uspjeh propagande bio veći, to je otpor stanovništva genocidnoj politici državnih i ustaških institucija prema nacionalnim manjinama na terenu bio manji. S obzirom na veliku tiražu, *Hrvatski list* je imao bitnu ulogu u osiguravanju podrške državnoj vlasti i demonizaciji onih grupa koje je ustaški pokret smatrao neprijateljima. Kontrola medija i danas predstavlja jednu od najvažnijih instrumenata političke moći i upravo je zbog toga važno osvijestiti ljude kolika je važnost usvajanje vještine kritičkog razmišljanja. Analiza povijesnih novinskih izvora ne predstavlja tako samo prostor za znanstveno istraživanje, već ima i ogroman edukacijski potencijal.

11. Popis neobjavljenih izvora

1. Hemeroteka Muzeja Slavonije. *Hrvatski list*. Brojevi iz razdoblja: travanj – rujan 1941.g.; svibanj – srpanj 1942. g.; rujan – listopad 1943. g.; ožujak – travanj i studeni – prosinac 1944. g; siječanj – travanj 1945.

12. Popis objavljenih izvora

1. Glaise von Horstenau, Edmund. *Zapisi iz NDH*. Priredio i uvodom popratio Peter Broucek ; prema prvom izdanju iz 1988. s njemačkoga 1990. preveo Mirko Gojmerac, s drugim izdanjem iz 2005. uskladio Damjan Lalović. Zagreb: Disput, 2013.
2. Požar, Petar. *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*. Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995.

13. Popis literature

1. Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego: Harcourt Brace & Company, 1979.
2. Bartulin, Nevenko. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*. Leiden: Brill, 2014.
3. „Fašizam“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19048> (posjet 3. 5. 2020).
4. Geiger, Vladimir, Martina Grahek Ravančić. „Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija“. *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, 19-63. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018.
5. Giddens, Anthony. *Sociologija*. Prevela Rajka Rusan-Polšek. Zagreb: Globus, 2007.
6. Goldstein, Ivo. *Povijest 21: Hrvatska povijest*. Zagreb: Jutarnji list, 2008.
7. Goldstein, Slavko. *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*. Zagreb: Fraktura, 2016.
8. Goldstein, Slavko, Ivo Goldstein. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb: Novi Liber, 2011.
9. Haralambos, Michael, Martin Holborn. *Sociologija: teme i perspektive*. Prevele Mirjana Paić Jurinić, Rajka Rusan-Polšek i Vesna Tomić. Zagreb: Golden marketing, 2002.
10. Jareb, Mario. *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.

11. Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Liber, Školska knjiga, 1978.
12. Jojić Ljiljana, Ranko Matasović, gl. ur. *Hrvatski enciklopedijski rječnik: Sim-Tap*. Zagreb: EPH, Novi Liber, 2004.
13. Jowett, Garth S., Victoria O'Donnell. *Propaganda and Persuasion*. Los Angeles: SAGE Publications, 2012.
14. Kevo, Mario. „Međunarodni odbor Crvenog Križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac“. *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, 287-311. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018.
15. Košutić, Ivan. *Radanje, život i umiranje jedne države: 49 mjeseci NDH*. Prva knjiga, Zagreb: Stručna i poslovna knjiga, 1997.
16. Krizman, Bogdan. *NDH između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus, 1983.
17. Kukić Boris. „Kamilu Krvarić.“ U *Hrvatski Biografski Leksikon 8: Kr-Li*, gl. ur. Trpimir Macan, Zagreb: Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, 2013.
18. Labus, Alan. *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Plejada, 2011.
19. Lengel-Krizman, Narcisa. *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942*. Jasenovac-Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003.
20. Matković, Hrvoje. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2002.
21. Peršen, Mirko. *Ustaški logori*. Zagreb: Globus, 1990.
22. Pratkanis, Anthony R., Marlene E. Turner. (1996). „Persuasion and democracy: Strategies for increasing deliberative participation and social change“. *Journal of Social Issues* 52 (1996): 187–205.
23. „Radio“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51468> (posjet 3.5.2020).
24. Ravlić, Slaven, ur. *Hrvatska enciklopedija: 9 Pri-Sk*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007.
25. Ravlić, Slaven, ur. *Hrvatska enciklopedija: 11 Tr-Ž*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.
26. Stuparić, Darko. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945*. Zagreb: Minerva, 1997.
27. Šiber, Ivan. *Politička propaganda i politički marketing*. Zagreb: Alinea, 1992.

28. Škiljan, Filip. *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014.
29. „Totalitarizam“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61903> (posjet 3. 5. 2020).
30. Vinaj, Marina. „Hemeroteka Muzeja Slavonije.“ *Informatica museologica* 29, br. 1-2 (1998): 62-68.
31. Vojak, Danijel, Bibijana Papo, Alen Tahiri. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, 2015.
32. Žerjavić, Vladimir. „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i u neposrednom poraću“. *Povijest Hrvata: Od 1918. do danas*, ur. Ivo Perić, 250-264. Zagreb: Školska knjiga, 2007.